

SZOCZIOLOGIA.

ELSŐ RÉSZ.

NEGYEDIK FEJEZET.

I.

A sejtnek az élete kémiai folyamat; a fiziológiai szervezet összes sejtjei bizonyos meghatározott kémiai folyamatokat végeznek és a sejtek különféleségei összefüggésben vannak a kémiai folyamatok különféleségeivel. Minden egyes sejt bizonyos meghatározott kémiai folyamatoknak megfelelő berendezésű. Ha a sejtek valamely szervezetben összefüggő kölcsönös folyamatokat végeznek, akkor ott minden egyes sejtnek meghatározott kémiai- anyagi folyamatai érvényesülnek, az összes többi sejtekkel szemben. A sejtek azonban az ő meghatározott kémiai folyamataikra úgy vannak berendezve, hogy azok a zavarok, melyek bizonyos sejtekben támadnak, egyszersmind a többi összefüggő sejtekben is zavarokat támasztanak. Ámbár a magasabb fokú fiziológiai testek folyton haladó fejlődésök folyamán olyan tökéletesebb szervezetet kapnak, hogy képesek, bizonyos mértékben, azokat a sejteket, melyek a többiek folyamatait zavarják, magasabb fokú vitalitásuk erejénél, a tökéletesen működő sejtek hatékonyabb összefüggésénél fogva magukból kiválasztani. Ez a szó »betegség« voltakép azokat a kémiai zavarokat jelzi, a melyek által csorba esik bizonyos anyagi folyamatokon, valamint azokon a folyamatokon is, melyek az előbbiekkal a szervezet útján összefüggnek.

Az állati test egész kialakulása, a mennyiben nemzedékek egész során keresztül folyton átöröklődve mindig ugyanaz marad, nyilván arra mutat, hogy a test ezen kialakulásának, az össze-

függés épen e formájának egészen meghatározott belső folyamatai vannak, a melyek soha más valamiképen nem alakulhatnak. Mert fizikailag nem adható más oka annak, hogy miért öröklődik át a testnek épen egy bizonyos meghatározott kialakulása. Nincs más, csupán ez az egyetlen fizikai lehetőség, hogy t. i. a test sejt-életében a kémiai-anyagi folyamatok összefüggésének kell átöröklődnie, mely a testi kialakulás végtelen ismétlődését okozhatja. Tehát az összefüggés öröklődik; kell, hogy az egyes meghatározott folyamatokhoz szükséges bizonyos meghatározott sejtek szorosán meghatározott szervezetben legyenek egyesülve, még pedig különösen meghatározott egyéni megújulási folyamatokkal, minthogy egészen azonos anyagi műveleteket végeznek.

Minden egyes sejt a maga sajátos folyamatainak megfelelően van berendezve. Csak olyan kémiai anyagcserét űzhet, a mely összetételénél fogva lehetséges. És minden test, hasonlóképp, a maga különösen meghatározott folyamataihoz képest rendezkedett be és csak azon folyamatokat fejtheti ki, a melyeket a sejtek anyagi mineműsége, kémiai anyagcseréje eleve megszab.

Egészen meghatározott anyagcsere-folyamatok vannak a test egyes sejtjei, meg azon anyagok közt, melyek a testben a sejtekkel összeköttetésbe lépnek. Az ilyen folyamatok egész sorozata kapcsolódik egy végtében, és e sorozatban bizonyos meghatározott sejtek végzik a számukra fentartott bizonyos meghatározott folyamatokat. Szóval, egészen meghatározott anyagcsere-folyamatok azok, a melyek végbe mennek a test és az általa fölvelt anyagok közt s egészen meghatározott fajta kémiai folyamat hozza létre azokat az anyagokat, melyek az egyes sejtekbe jutnak.

Az így termelt anyagok teszik a test azon életanyagait, melyek az egyes sejtek folyamatait fent ártják, még pedig valamely szövevényesebb módon, többszörös anyagi átalakulások útján, mert csak így, kémiai változataik által, juthatnak a különféle sejtekbe.

De a különböző fizikai lehetőségek következtében idegen anyagok is beférkőzhetnek a testbe. Ha azok olyan anyagok, hogy a tápláló életanyagok összetételére bomlasztó kémiai hatást gyakorolnak, ha nem arra valók, hogy a test anyagi folyamatait támogassák, akkor általok csorbát szenvednek a test életfunkciói, azaz a sejtek funkciói s a sejtek összes kölcsönfolyamataival s egész tevékenységével együtt. Ha a táplálékkal olyasmint vettünk magunkba, a mi elrontotta a tápláló anyagot,

akkor létrejönnek a táplálkozás azon zavarai, a melyeket már a betegségek közé sorozunk; ezek már gátolják a testi tevékenységeket.

Ha olyan idegen anyagok jutnak a testbe, melyek a tápszert nem bomlasztják meg ugyan, de mégis bomlasztó hatásúak bizonyos sejtek összetételére, úgy hogy e sejtek az ő anyagi mineműségökben megbontva az ő anyagi folyamataik elvégzésére képtelenné válnak, akkor azokban a sejtekben zavar támad, az illető sejtek funkciói megmérgeződnek, megbénulnak.

De a test anyagaiban olyan idegen anyagok, idegen képződmények, idegen tulajdonságok is keringtek — például a tápszert és a test közt létesülő kémiai folyamatokból származó maradék részek vagy más, esetleges származású idegen testek — a melyek se a tápláló életanyagok összetételét mértéken túl meg nem bontják, se a sejtekre kémiai hatással nincsenek. Együtt keringnek az életanyagokkal. A sejtek főtartják anyagcseréjüket az életanyagokkal, kémiai vonzóerejüknél fogva magukhoz vonják az anyag azon atomjait, a melyek lekötésére vegyrokonságuk, sajátos összetételük képesíti őket; azokat az idegen anyagokat pedig, a melyek iránt nincs semmi kémiai vonzódásuk, semmi vegyrokonságuk, egyszerűen nem vonják magukhoz. Így az idegen anyagok tovább keringnek a sejtek közelében s nem vétetnek föl a sejtek folyamataiba. De nem is vehetők fel: mert az atomoknak nemcsak vonzó erejük van, hanem eltaszító kémiai hatással is bírnak, s így az efféle idegen anyagok végre is olyan kémiai viszonyok közé kerülnek, hogy a test kiválaszthatja, kilökheti őket magából.

S ez az egész lefolyás a sejtek protoplasmája útján megy végbe. A protoplasma, mely a sejtek körül van, veszi föl az anyagokat a sejtélet számára, vagy taszítja el magától.

A míg az életanyagokkal, melyek a sejtek életfolyamatait fentartják, olyan idegen testek jutnak a protoplasmához, a melyek az ő összetételére semmiféle kémiai hatással nincsenek, addig a protoplasma változatlanul üzi a maga anyagcsere-folyamatait.

De ha olyan anyagok jutnak a protoplasmához, melyek a protoplasma összetételét megbontják, úgy hogy a protoplasma vonatkozásai a környező életanyagokkal, valamint a sejt-maggal, a sejt-individuummal szemben többé nem érvényesülhetnek, akkor megszűnnek a protoplasma felé irányuló és abból kiinduló kölcsönös folyamatok: bekövetkezett az élettevékenységük megbénulása.

Ha pedig a sejtprotoplasma idegen anyagok köze kerül, ha a táplálkozás által olyan anyagok jutnak hozzá, a melyekkel semmiféle kémiai folyamatba nem bocsátkozhatnak, akkor a következő fiziológiai állapot jön létre:

A sejtek protoplasmája megszünteti a maga táplálkozási folyamatát, a mely voltaképp abban áll, hogy a protoplasma és a hozzájuttatott anyagok közt épen azok a kölcsönös folyamatok mennek végbe, melyektől a sejt élete megújul. Minthogy a protoplasma semmiféle kölcsönös folyamatba nem léphet a környező idegen anyagokkal, ez annyi, mint hogy elzárkózik az idegen anyagok elől, eltaszítja magától az idegen anyag atomjait, a mint eltaszít minden olyan atomot, a mely nem illik be a maga kémiai egységének synthetikus kialakulásába. Ha azonban azoknak az atomoknak közvetlenül bomlasztó, pusztító, mérgező hatásuk van, mely maga után vonja a synthesis felbomlását, akkor a megbontott synthesisben az eltaszításnak e műveletei egészen másképp alakulnak.

Olyan idegen anyagok jelenlétében, a melyeknek nincsen bomlasztó hatásuk, a protoplasma kifelé megszünteti ugyan a maga tevékenységét, de befelé, a sejtmaggal szemben, tovább folytatja a maga rendes életfolyamatait. A protoplasmában ugyanis föl vannak halmozva oly anyagok, melyek a sejtmag életéhez tartoznak, s míg ez anyagokból telik, addig a sejt is tovább él. De a protoplasma, minthogy kifelé irányuló folyamatok által nem pótolhatja a maga veszteségeit, lassankint zsugorodik, elsovad. A test elveszti segédforrásait, elveszti erőinek anyagi egyenértékeit, elgyöngül, főképp a sejtek általános sorvadása s ezáltal a test sorvadása is, a szervezet anyagi folyamatai mind jobban arra szorítkoznak, hogy magát a testet emésztésük föl, hogy mindig kisebb és kisebb legyen az anyagcsere a protoplasma és a mag között, és végre, az életerők anyagi egyenértékeinek hiányában, megszűnnek az élet összes funkciói.

Ehhez egészen hasonló jellemű válság támad szemünk láttára a római-caesari kulturtestben.

Azt már kifejtettük, hogy a központi római-caesari anyag künn a szövetségben miért vált idegen anyaggá.

A központi vagyont elosztó csatornáinak útján Róma a külvivő népnek új, idegen anyagokat juttat, egészen új életviszonyokat, új tevékenységeket; Róma számára pedig más, új egyéni funkciók válnak szükségessé, a melyek elvégzésére

azonban a külső szövetben élő individuum a maga eddigi mivoltánál fogva, nem képes. Új követelmények torlódtak az egyéni funkciók elé, épen úgy, mintha a sejt funkciói egy egészen új, megváltozott összetételű anyagi valósággal állnak szemben — és hiányzanak a megfelelő kölcsönös folyamatok.

Itt nyilvánul a válságnak első óriási tünete, mely a fiziológikus szervezet tünetével tökéletesen egybevág: az egyének nem veszik föl magukba a nekik idegen kulturanyagot, sőt ellene támadnak; létrejön a kereszténység, ellenhatást támasztva minden ellen, a mi csak kulturvagyonni állomány, és elzárkózva minden néven nevezendő kulturvagyonni funkció elől, minden »földi jó«-val szembe a teljes lemondást, közönbösséget állítja s a vagyonni tényezők folyamatai iránt teljes közönbösséget tanúsít.

Nagyon kritikus viszonyok támadnak; a szervezet szempontjából arról van szó, hogy az életet egyáltalán fentarthassák. S vitalitás fentartására kell törekedni még a végromlással fenyegető körülmények daczára is. A mint a fiziológiai test életének megtartása a sejteknek végletekig megfeszített ellenállása által történik, melyet az összetételük megbontására törő idegen testek ellen kifejtnek: épen olyan jelenség nyilvánul a római-caesari kulturtest egyes individuumaiban. A kereszténységben is végletekig megfeszített ellenállás támad minden az egyéneket környező kulturanyagokkal való anyagcsere-folyamat ellen. Az életet a kulturanyagok mellőzésével mint egyéni életirányt általánosítják. A kulturtevékenységek folyamatait, melyek voltakép az anyagcsere lefolyásának felelnek meg, teljesen megszüntetik. Nem termelnek többé semmi vagyont, semmi kulturprotoplasmát; ellenkezőleg a teljes visszataszítás irányzata érvényesül mindazon betóduló anyagi dolgok iránt, melyek az egyénekhez igyekeznek jutni. A szegénység az új hitvallás. A szegénységet hirdeti a kereszténység, mint szervezeti irányzatot.

A kereszténység nem Rómában támad; ott bekövetkezett a központosító kulturanyagok teljes beolvadása, az egyének ott önkéntesen, a dolgok fejlődésének rendje szerint alkalmazkodhattak az újonnan keletkezett kulturfolyamatokhoz. A városok is, melyek Rómával közvetlen vonatkozásokban voltak, többé-kevésbé szintén részt vehettek a beolvadási folyamatokban. Künn a szövetben, a távoleső tartományokban, ott támadt a kereszténység. Hogy miért? Alakulásának organikus okait már kifejtettük.

A szegénység az új hitvallás. A kereszténység fennen hirdeti az organikus irányzatot, mely szerint az anyagi folyamatokát a legvégső határokig el kell nyomni. Hirdeti azt az irányzatot, hogy hozzá kell szokni e kulturanyagoknak minél kisebb mértékre szorított használatához. A hozzászokást a legnagyobb fokú nélkülözéshez. Míg végre a nélkülözés teljes képűl a legeslegszükebbre szorított anyagi élet legutolsó fokai az aszkétizmusban jutottak érvényre, abban az aszkétizmusban, melyet a bekövetkezett fiziológiai viszonyok közt, patológiai értelemben igazán az organikus állapot ideáljának kell tekinteni.

II.

E patológiai állapot lefolyását megfigyelve, látjuk, milyen óriási erőfeszítést fejtenek ki a sejtek, hogy az életet a bekövetkezett fiziológiai zavarok daczára is megmentsek, fentartsák.

Az anyagcsere a sejtprotoplasma és a sejtet környező idegen anyagok közt megszűnt; de annál bensőbb, élénkebb folyamat bontakozik ki a sejt magjában, természetesen a protoplasmák rovására, az élet lehetőségének legvégső határáig is elmenve, el egészen a végső kimerülés stádiumáig.

A protoplasma, a mely most nem működik, rendes körülmények közt a következőkép szokott képződni: A külső anyagokat a protoplasma kémiailag leköti, de azért nem tartja magában, hanem tovább adja a sejtagnak. És ez anyagok voltaképe a mag által kapják azt az összetételüket, melynél fogva mint életanyagok az ő életfolyamataikra képesekké válnak.

Az anyagok útja az egyes sejtekben is körforgás, keringés. Az anyagok ugyanis benyomulnak a magba, hogy általa olyan összetélt nyerjenek, mely képesíti őket az oxgyén lekötésére, még pedig oly magas vegyértékkel, a mint éppen a sejtélet synthesise megkívánja. Az így megváltozott, átalakult anyagok most ismét visszatérnek a protoplasmába, lekötik az ott talált oxgyént, most már a saját vegyértékeknek megfelelő mértékben, s ezzel az oxgyénnel azután ismét visszamennek a magba, mely az oxgyént az időközben odavitt új anyagok bomlási folyamataira használja föl.

Oxgyén megy be kívülről, oxgyént fogyaszt a sejtagn, oxgyén nélküli anyagok jönnek ki a magból, hogy most az oxgyént fölvegyék és bevigyék a magba, s így tart ez mind-

addig, a míg csak új anyag van jelen és az új anyag alkalmas ilyen fiziológiai szolgálatra; ha pedig az anyag éltető eleme, ereje kimerül, akkor, miután már előbb új készlet érkezett helyébe, a sejt kiválasztja magából. Ilyen az anyagok kémiai keringése.

Ugyanezt a folyamatot találjuk az élet magasabb ritmusán, a testben is. A tápláló anyagok, különböző szövvényes utakon, itt is eljutnak a sejtek protoplasmáiba; onnan benyomulnak a sejtmagba, a mely átalakítja őket s mint vérplasmák gyűlnek össze; ebben az alakjukban azután oxydálódnak, oxigénnel telítve visszajönnek a sejtekbe s ott leadják oxigénjüket; oxigén nélkül gyűlnek most ismét össze, hogy ismét oxigént kössenek le — íme a vérkeringés.

Bizonyos patológikus állapotban következő viszonyok támadhatnak: a protoplasma, idegen anyagoktól környezve, az anyagokkal nem képes semmiféle összeköttetést létesíteni. A kívül álló anyagok nem felelnek meg a sejtek összetételének, synthesisének. A protoplasma összetétele, a sejt synthesise azonban a magtól függ, a mag határozza meg az anyagok azon képességét, hogy oxigént köthessenek le.

Így hát az élet fenmaradása, az életképesség megőrzése a sejtmag bizonyos belső módosulásával kapcsolatos. Ennélfogva az anyagcsere folyamatainak megindulása és fentartása összefüggésben van a sejtmag bizonyos átalakulásával. Arról van szó, hogy a magban olyan anyagi összetétel fejlődjék ki, mely lehetővé teszi a protoplasmának, hogy megfelelő képződésen menjen keresztül.

A mikor a sejtekben áramló anyagoknak olyan összetételök van, mely a sejteket életfolyamataikban megzavarja és ellenállásra készíti, a mikor valami fertőzés háborítja meg a testet a maga kémiai folyamataiban s a test a fertőzésnek fölébe kerekedik vele szemben sértetlenné válik, vagy a mikor az állatok olyan viszonyok közé kerülnek, melyek eleinte halálosak reájok nézve, de az állatok később mégis alkalmazkodnak hozzájuk — mind ezen esetekben a sejtek bizonyos belső működést fejtenek ki, mely az ő életfolyamataikat a magtól a protoplasmáig és vissza oly képen módosítja, hogy e módosítás következtében folyamat létesülhet a külső környező anyagoktól a protoplasma felé irányulva, olyan folyamat, melynek eredménye az élet fentartása.

Ha a sejteket környező anyagok és a protoplasma közt

teljesen lezárul az anyagcsere egészen a végkimerülésig, akkor a sejtnek egy merőben belső működése keletkezik: az átalakító belső működés, a mely egyértelmű a sejt életének megóvásáért. Ez csak addig tarthat, a meddig a sejt saját protoplasmájában felhalmozott éltető anyagkészlet tart. Ez a belső működés pedig annál élénkebb, minél inkább függ tőle az élet megtartása. Olyan élénk belső működés ez, a mely anyagilag voltaképp egészen meddő, a mely külsőleg semmivel sem szaporítja a protoplasmát, a mely nem gyűjt újabb tartalékot az élet, újabb felhasználható erőegyenértékeket a kiható tevékenységek számára, a mely nem képez többé szén-anyagokat, hogy belőlök a teremtő kulturtevékenység új dolgokat alkosson. Ez a működés kizárólag a sejt összetételének újabb, kémio-szintetikus hasadására irányul, a megfelelő életsynthesisnek valamely alakú összetételére, ez a működés a sejtnek úgyis csak a szintetikus, lelki, belső mivoltára vonatkozik.

Itt tehát a sejt belső bomlásai mennek végbe, olyan kémiai bomlások, a melyek — minthogy oxigén-synthesisekre vonatkoznak — csak heves oxigénlekötés által történhetnek: Heves oxigénlekötés — ebben áll az egész tevékenység; a sejt összes atomjainak heves küzdelme, hogy bomlási folyamataihoz oxigént szerezhessen. Még a környező protoplasma utolsó maradványai is csak erre a célra szolgálnak, ennek az oxydatiónak a szolgálatában tűnnek el véglegesen: ennek az oxydatiónak a szolgálatában az összes vér a legnagyobb fokú működést kénytelen kifejezni.

Csak oxigént színi föl minél többet, hogy a sejteknek, a testnek tevékenysége minél gyorsabban elhasználhassa — ez most az elnyomott életnek kémiai működése. Az élet az oxigén heves elhasználása által akar új erőhöz jutni. Ezt a patológus jelenséget a betegségeknel jól ismerjük — láz a neve.

Hevesen fokozott oxydatió játszódik le ilyenkor, gyorsabb a lélegzés is (mert gyorsabban kering a vér, hogy több oxigént hajthasson a testbe), az oxigénfogyasztás a legmagasabb fokot éri el, de semmi gyarapodással sem jár a testre nézve, mely a sejtek meddő, tisztán belső kémiai tevékenysége által csak emésztődik és e nagymérvű oxigénfogyasztásból a testi műveletek számára semmiféle erőforrás nem fakad. Az erőforrások kimerültek, az oxigénnel való heves egyesülés nem képez új anyagi erőket, sőt ellenkezőleg: e benső munka folyamán az oxigén fölemészteti a veszendő sejtek legutolsó anyagi marad-

ványait is, hogy az erőltetett bomlási folyamatokkal kierőszakolhassa az atomok új összetételeit, melyekkel az anyagcsere-folyamatok ismét helyreállhatnak.

Ez a láz a kereszténység keletkezésével is föllépett, még pedig az összes patológiai tünetek kíséretében.

Mert mi történt? Megszakadtak a kulturanyagi kölcsönös folyamatok s helyökbe lépett az egyének élénkebb benső folyamata. A kulturprotoplasmatikus anyagok legutolsó részletei is elfogynak ebben a rohamos, merőben egyéni, szellemi folyamatban, melynek az individuum belső mivoltát kell újjáalakítania. A kulturanyagi kimerülés legnagyobb fokán, a legnagyobb fokú aszkétizmusban most már csak egyetlen egyéni munka érvényesül, az a szertelen törekvés, hogy átalakítsák az ember legbensőbb struktúráját, lelkét, szintetikus összetételét.

Egy heves, mindent átható ösztön az egész kulturtestben roppant tevékenységet fejt ki; végletekig feszült izgalom uralkodik, mely az egész kulturéletet magával ragadja. Csakhogy ez a szertelen tevékenység egészen meddő, a kulturtevékenységek megbénulnak, a protoplasma-képző folyamatok útjukban megrekedtek, a tevékenységek a kulturtest semmiféle kultur-funkcióira nem irányultak, általában megszűnt, a kulturanyagok minden feldolgozása, továbbképzése, a római-caesari kulturtest abrophizálódik. Ez az egész, a kulturtestet legbensőbb valójáig megrázó, világtörténelmi hatalmas tevékenység, mialatt a kulturanyagokat pusztította, voltaképp merőben szellemi folyamat volt, csak arra irányult, hogy az ember legbensőbb magjában újabb bomlásokat létesítsen, az ember struktúráját átalakítva, még pedig azért, hogy az ember ily módon a válságot kiállhassa.

De lássuk az oxydatió folyamatát is.

Alkalmilag már rámutattunk arra a körülményre, hogy a kultúrában észlelhető szellemi folyamatok milyen hasonlóságok a test oxydatió folyamataihoz. A kulturtestben az életnek egy végtelenül magasabb foka jut kifejezésre, az életanyagoknak egy végtelenül hatványozottabb funkciója érvényesül, ez a hatóerő is azonban csak annak az oxigénnek minden fogalmunkat meghaladó vegyértékével lehet összefüggésben, a mely oxigén az ő folyton növekvő hatványa vegyértékeivel azokat a synthesiseket alkotja, melyek végre a fiziológiai élethez vezetnek.

Minden kulturképződmény, minden kulturalkotás mint mennyi anyagi következménye egy-egy nagy értelmi funkciónak.

De maga az értelmi funkció is olyan folyamata az életnek, melyet a sejtek bizonyos rendkívül magas életfunkciói hoznak létre. Ismerjük az értelmi folyamatnak mindig kisebb és kisebb fokát az állatvilágban, a mindig kezdetlegesebb és kezdetlegesebb organikus élet azon vonalán, a mely vonal végre az egyszerű, egyes sejtéletig vezet. Minden egyes értelmi funkciónk a leg-szorosabb kapcsolatban van a sejtek anyagi életével; ennél fogva az értelmi funkciót, bármilyen magasfokú legyen is, nem tarthatjuk semmi egyébnek, mint ugyanazon sejtélet rendkívül magas fokának, a mely sejtélet a kezdetlegesebb organizmusoknál is előfordul.

Ismert dolog, hogy felindulások, hevesebb behatások alkalmával izgatottabban lélegzünk. A lelkesedés izgatottabb légzéssel jár; hasonlót találunk érzelmeink hevesebb hullámzatainál. Így hát bizonyítékaink vannak, hogy fiziológiai szempontból nézve a dolgokat, tényleg oxigén folyamatok mennek végbe még az értelmi funkcióknál is; azonban mégis csak bizonyos, az értelmi funkciónak inkább elemi alakulásainál válik az oxidáció ilyen feltűnővé, például az elfogyasztott oxigén mennyisége, illetőleg a lélegzés hevessége által, és csak azokban az esetekben, mikor olyan értelmi szervekben támad oxigén-szükséglet, a melyek a sejtek nagyobb tömegét is együttes mozgomba helyezik, a mint ez az értelmi szervek régebbi, elemibb, kevésbé elkülönített funkcionál föltehető, A finomabban elkülönített értelmi funkcióknak kor szerint legutoljára támadt sejtjei, melyek idő és tér szempontjából mindig csekélyebb és csekélyebb fokú elkülönítésekre, és rövid, kicsiny, tűnékeny funkciókra vannak berendezve, ezek a sejtek az ő folyamataikat bizonyára jelentékenyen csekélyebb mértékű anyagmennyiségnek a módosulásaival végzik, hogy sem ez a módosulás az elfogyasztott oxigénnek a mennyiségén észrevehető volna. Kétségkívül itt is van oxidáció, még pedig az elfogyasztott kisebb mennyiségű oxigénnek annál nagyobb synthetikus vegyértékével. Ilyenformán az értelmi funkció folyamatát nem választhatjuk el a magasabb synthetikus értékű oxidáció fogalmától.

Az értelmi funkciónak a kultúrában tényleg épen olyan szerepe van, mint az oxidációnak a sejt életében. Általa kapnak ugyanis az élet folyamataiba bevont dolgok, és tényezők magasabb értéket, általa jutnak magasabb hatványú értékhez, ámbár alapjukban véve, maguk csak bizonyos természeti anyagok. Ha az oxidáció megszűnik, a sejt nem használhatja fel többé

a külső anyagokat, a sejt nem vonhatja be többé ez anyagokat a magasabb synthesis azon folyamataiba, melyek a fiziológiai élet fejlődési fokán keletkeznek. Hasonlókép az individuum se veheti többé hasznát a kulturanyagoknak a midőn az értelmi funkció megszűnik — nem vonhatja be a kulturanyagokat azokba a magasabb fokú életfolyamatokba, melyek a kulturélet fejlődési fokát alkotják.

Mint a hogy a sejt heves oxidációt végez, a midőn átmegy a maga bomló és átalakuló folyamatán, hasonlókép látjuk, hogyan sodorja az egyéneket bizonyos »lelki lázba« a kereszténység s hogyan kezdődik meg bizonyos heves értelmi módosulásnak a folyamata. S a mint a lázas test, a gyors lélegzés által, nagy sietséggel csak oxigént és ismét csak oxigént szí magába, még pedig olyan magas értékre alakítva, hogy alkalmas vegyületbontó eszközül szolgálhasson a szükséges sejtmódosulásokhoz, épen úgy szíjja fel a kereszténység is, lázas hevességgel, a lelki értékek, az értelmi ható-erők mérhetetlen áradatát és a lelki képletek bontására, újjá alakítására, az ember-individuumok legbensőbb átalakulásának céljaira használja fel azokat.

A lelki értékek, értelmi ható-erők, szellemi képességek pedig teljes mértékben megfelelték annak a synthetikus összetételnek, melyre akkoriban kénytelenségből törekedtek. Hiszen láttuk, hogy a Rómából származó anyag, mely a patológiai állapotot okozta, mindenekelőtt magasabb synthetikus összetételű kulturállomány volt, mint az, a mely künn a tartományokban keletkezhetett volna; de aztán ez még egységes állomány is volt, mely azokból a mindenünnen odaáramló anyagokból támadt, a mely anyagok odakünn csak hézagok összetételűek voltak és ennél fogva képtelenek a kulturtest egységes hatásainak a gyakorlására.

Tényleg a kereszténység egy egységes mineműségű módosulási irányzatot áraszt a római-caesari kulturtest összes egyénei fölé, mindnyáj oknak egyenlő lelki, synthetikus, összetételű testvérekké kell válniok. Csakhogy a synthetikus összetétel ilyen egyformaságának útját állták bizonyos különfélelégek, a melyeknek természete összefüggésben volt a százados fejlődés különböző elágazásaival. Ezeket a különbségeket nem lehetett egyszerre kitörölni a létező valóságok közül. De a legmélyebbre ható, megrázó irányzat mégis csak föllépett teljes erőhatalommal, hogy eleget tegyen az egyének legbensőbb világában megnyilatkozó fiziológiai szükségességnek.

Az egyén most valósággal hozzá akar módosulni mindazokhoz a magasabb fokú értelmi synthesisekhez, melyeket mind a görög-római értelmi élet termelt, mindazokhoz a görög-római eredetű filozófiai, teozófiai és etikai synthesisekhez, melyek tényleg aztán a kereszténység alapjául szolgáltak. Mert nem szabad elfelejteni, a mi ez idő szerint már történetileg is egészen világosan be van bizonyítva, hogy a mit csak a kereszténység, mint hitvallást hirdetett, mindaz már készen volt a görög-római-alexandriai filozófusok, teozófusok és etikusok fejtegetéseiben. Nincs a kereszténységben erkölcsi vagy isteneszmei momentum, a mely nem tőlük eredt volna, egyetlen egyet kivéve, a szociális momentumot, a melyet Krisztus vitt bele. Ennek a momentumnak biológiai természetével még foglalkozni fogunk.

Ez az értelmi élet egy évezreden át tényleg aztán semmi egyebet nem vett föl magába, mint ezeket a synthetikus értékeket; a kereszténység egyetlen lépést sem tett magasabb fokú szintézisek felé, azoktól eltekintve, melyeket a keresztény világ a görög, alexandriai és római filozófiából merítve magával hozott. A kiaszott keresztény aszkéták épen olyanok, mint az elaszott sejtek az elsorvadt testben.

III.

A keresztény vallás, alkotó elemeit tekintve, már egy századdal előbb készen volt a görög-római-alexandriai teozófiában, és a kereszténységnek az isteneszmére vonatkozó filozófiai fejtegetései mind görög-római elmeképződmények, és mégis az egész keresztény mozgalom a zsidóságból fakadt. Csodálatos tény!

Miért épen a zsidóságból? a római birodalomnak miért épen ebben a részében? miért épen ebből a népből, a melynek egyáltalán nem volt semmi vezető szerepe a tartományok többi népei között? Az akkori civilizáció részint magasabb, részint alacsonyabb fejlettségű számtalan nemzeteinek sorában a zsidó végre is igen jelentéktelen nép volt, miért indult ki tehát a keresztény vallási áramlat épen a zsidó vallásból?

Ezt a jelenséget lehetetlen volna érteni, megfejtetni, a mi biológiai elemzésünk nélkül. S ez a biológia épen ezúttal állja ki a maga tűzpróbáját.

A római-caesari kulturtest bekövetkezett patológiai állapotában olyan organikus irányzat kitörését láttuk, a mely irányzat az egyének belső, lelki módosulásának a folyamatát akarja végrehajtani. Az anyagcsere megszűnt, valamint a kémiai

anyagi vonzás is a testi összetartásban. Ez az összetartás ugyanis a sejteknek egymásközt való kölcsönös anyagcseréjén alapszik; a sejtek vagy rokonságaik erejével vonják magukhoz a forgalomba került anyagokat s e vonzó erejük által maguk is testi közösségbe, összetartozásba lépnek egymással, a mint ezt különben már kifejtettük. Már most épen ez az együvértartozás, mely az anyagcserén alapszik, ez szűnt meg. Az egyéneket új, idegen életelemek, kulturanyagok vették körül, a melyek elől az egyének elzárkóztak, s így mindinkább megszűntek a vagyonállomány kölcsönös folyamatai. Az anyagi összetartozás veszendőbe ment: valóban észre is vehető, hogy a kereszténység kezdetén, miként bomlik föl minden társadalmi kötelék. S mégis kibontakozik az a végtelenül szívós irányzat, mely nemcsak az individuumok, hanem a test életének is a fentartására, megóvására törekszik. Bár egymás mellett egyfajta, ugyanazon természetű individuumok élnek: egy idegenül ható külső anyag megakasztja őket a maguk közvetlen kölcsönös hatásaik gyakorlásában. Ez az idegen anyag, mely fejlettebb minőségű, és hatóértékei is magasabb fokúak az alacsonyabb fokú anyagokat előbb-utóbb szét is bontaná s az individuumok életüket vesztenék. Ez az anyag az alacsonyabb minőségű anyagok megbontásával utat is nyit magának többé-kevésbé. De a mint beljebb nyomul, hatványozódik is a mind jobban elért individuumok eltaszító kémiai ereje. Mind, valamennyi ilyen aversiót tanusít iránta. Ha egyikhez közel jutott az a hatás, úgy a többi is azonnal megérzi. Így támad a vallásos felebaráti szeretet, a mely — jellemző — épen ama kulturvagyon elemek megvetésére, elutasítására irányul, amaz aversiónak közös általános kifejezése képen. Ez az aversió küszöböl ki közülök minden kölcsönös anyagcserefolyamatot, aversió az őket bontó, rontó, megrontó idegen római anyag iránt. Egymáshoz való vonzódásuk tendenciája megvan, sőt a vonzódás feszültsége még erősebb, mivel a vonzódás az anyagcsere útján nem tud kiegyenlítődni. Így azonban csak egy közös vonzódás marad egymáshoz idegen környező vagyoni anyagok között, melyeket elutasítanak maguktól.

Most aztán az egyének lelkében lefolyó bomlásokból minden ellenkező körülmény daczára — mindig erősebben kibontakozik az a törekvés, hogy a legnagyobb válságban is, az egyéni folyamatoknak, tehát az életnek kölcsönös oltalmára, egy valami legalább

föltétlenül megmaradjon. Ez az egy pedig az említett vonzóerő. Ennek a vonzóerőnek kell az elkülönítés daczára működésben maradnia. De ez csak úgy történhetik, ha az egész, mélyreható erjedés, a legerősebb bomlási folyamatok között is fenmarad bizonyos szintetikus egyöntetűség, a mely úgy hat, mint anyagi kölcsönös vonzóerő, következésképp mint összetartó ereje az egységes testi életnek. Így nyilvánul a kereszténységben egy határt nem ismerő irányzat, mely a lelki szintesések egyöntetűségére törekszik; egy hit, egy isten, egy vallás kell, hogy minden egyént eltöltsön, fentartva, hogy a betolakodó anyagiak kísértései — kémiailag kifejezve: bomlasztó hatásai — ellen mindeneknek egységes erőt adjon.

Ha a belső bomlási folyamatoknál, melyekre az életnek a beállott patológiai körülmények közt föltétlenül szüksége volt, nem marad meg az egyének összességében bizonyos egyenletes irány, ha a belső átalakulások nem őriznek meg mindenkben bizonyos szintetikus egyöntetűséget, akkor a vegyrokonságok mint vonzóerők sem működnek tovább, pedig hát az anyagcsere-folyamatok megszűntével már csak ezek a vonzóerők óvhatták meg a testi összetartozás folytonosságát. Még csak eltérő irányok sem támadhattak, mert a csekélyebb eltérések is elválasztották volna az illető részt az egész testtől, kiszakították volna a testi struktúrából, a mely pedig az egyéneket bizonyos rendbe, bizonyos kölcsönös egyensúlyba helyezte, és a mely struktúrát most az új folyamatok következtében teljes-tökéletes belső széttroncsolás érte volna. A kereszténység ébredése alkalmával itt-ott valóban észre is lehetett venni ilyen belső roncsolás tüneteit, a hol például az egyének kiszakították magukat nemcsak a kulturfolyamatokból, hanem a kereszténység lelki folyamataiból; ott aztán mindig támadtak is irtóztató dolgok, vérfürdő, rombolás, az egyesek s az összesség romlása, pusztulása.

Egyesegyedül csak az válhatott be a kulturtest életének fentartó erejéül, ha érvényben maradnak azon synthesis egységében és egyöntetűségében rejlő vegyrokonságok, a mely synthesis értelmében a belső lelki bomlások, alakulások lefolytak. A bekövetkezett patológus állapotban csak az a lelki törekvés maradt meg mint fiziológiai funkció, hogy pótolja a megszűnt anyagcsere-folyamatokat. A belső, közös, lelki erjedést egy közös szintetikus egységességre juttatni, ez volt a megmentés egyetlen módja; új synthesisist kellett alkotni, hogy azáltal kizárhassák a külvilág háborgató, romboló anyagi folyamatait.

Miután az anyagcsere-folyamatok megszűntek, ez a fiziológiai törekvés maradt meg, mint a testnek egyetlen életművelete. Ez volt az egyetlen életerő, mely a súlyos patológiai válság beálltával egy kulturtesti életet még fenn tudott tartani, így támad a kereszténység a maga mérhetetlen erejével és idézi föl a válságot, miután az ő erején kívül minden más erő forrása kiapadt.

Csakhogy az új synthesis az egész római-caesari kulturtestben sehol sem volt készen található. Sehol az egész testben nem képződött már megelőzőleg olyan synthesis, a mely szerint az egyének elzárkózhattak volna a kulturprotoplasmikus folyamatok elől. Hiszen a synthesisek különben is azért keletkeznek, hogy protoplasmát vegyenek föl, hogy a kulturanyagi élet kölcsönös folyamatait vezessék, hogy kulturanyagi alkotást, halmazatot, tartalékot létesítsenek. Sehol az egész testben nem lehetett olyan synthesis, a mely nemcsak hogy nem képez protoplasmikus anyagokat, hanem a meglevőket még el is taszítja. Sehol az egész testben nem mentek végbe olyan kulturanyagi folyamatok, a melyekből egy ilyen fajta synthesis már előbb kialakulhatott volna.

Sehol az egész római-caesari kulturtestben, — csupán a zsidóságban. Csak ez a nép ment keresztül már századokkal előbb afféle kulturanyagi folyamatokon, a melyenek közé a nagyrómai birodalom összes népei most jutottak. Századokon át élt a zsidó nép olyan viszonyok közt, hogy kultúrájára idegen kultúra nehezedett. Előbb az egyiptomi kultúra idegen anyagi behatásainak voltak a zsidók kitéve, aztán ismét, hogy kiköltöztek Egyiptomból, a föníciaiak idegen kulturanyagi hatása alá kerültek és sorban mind azon népek hatása alá, mely népekről az ó-testamentom említést tesz. Majd ismét Babylonba dobva, végre a római-caesari kulturtest kebelezte őket magába, így a zsidók már századokon át végeztek hasonló kultur-folyamatokat, a melyenek most támadtak a nagyrómai kulturtestben.

Az ó testamentom elbeszéli, hogyan támadt a zsidók kultur-synthesise. Az egyiptomi életüket megelőző idő, a pátriárkák kora még teljes képét nyújtja a vagyonállományt, kulturprotoplasmákat termelő életfolyamatoknak. Csak egyiptomi életükben tűnik fel először a bizonyos idegenkedés a kulturanyagok iránt. Attól kezdve a zsidó nép egész bibliai történetében észrevehető ennek az idegenkedésnek folytonos növekedése. Még a királyok rövid ideig tartó fénykorában is, úgy tüntették föl

a gazdagságot, mint valami pogány dolgot, a mely miatt a zsidó isten boszujának kell bekövetkeznie. A babyloni korszakban pedig megjelennek a próféták, mindnyájan oly élet-synthesis kialakulását hirdetve, a mely synthesis lelkifolyamatokat állít a vagyonállományi folyamatok ellenébe. Annak az istennek királyságát ígérik, a kinek országa lelkifolyamatokkal a világ új életét hozza létre. A Messiás, az istenfia fog föllépni, mint ennek a lelki országnak földi királya. A hit egy ilyen Messiásban — íme a kapcsolat: — épen ilyen Messiásban, íme már kész életsynthesise azoknak a római egyéneknek is, a kik már lelkifolyamatok útján kénytelenek szembeszállni a vagyonállományi folyamatokkal. És ekkor föllépett a nazarethi Jézus, és a zsidó eredetű életsynthesis kozmopolitikus, tehát egyszersmind római életsynthesissé is válik.

Voltakép csak az történik: hogy ugyanaz a synthesis, mely már előbb keletkezett és ellenhatását egyes idegen kulturanyagokkal szemben már érvényesítette, most a maga ellenhatásával a római-caesari kulturanyagok ellen fordult, és e mozzanatában vált azzá a synthesissé, a melyet a római-caesari birodalmi kulturtest egyénei épen kerestek.

Egy századokra terjedő organikus fejlődési folyamat lassankint a zsidóságban hozott létre olyan synthesist, a milyenre most mindenki vágyott. Az általános lelkizavarodás közepett ekkor lépett fel a zsidósághoz való kapcsolat, a melyből az összességre nézve érvényesülő egységes erő feltámadt.

Láttuk, hogy ez időben az élet fentartása céljából, milyen rendkívül sürgős szükség volt egy ilyen lelki mineműsége, az egyének lelki rokonságának egyensúlyára, ilyen egységes erőre. És ez új lelkierő akadályt nem ismerve emelkedett az egész általános kavarodás fölé és minden egyes megtalálta ebben a zsidó eredetű synthesisben a maga egyéni életének a megmentését, miután ez az egyéni élet már előbb egészen a lelkifolyamatokra szorítkozott. Ebben nyilvánult a nazarethi zsidó Jézusnak elnyomhatatlan ereje.

Krisztus föllépte után, mintegy kétszáz esztendő múlt el a keresztény vallás megjelenéséig. Ezen idő alatt a zsidó származású synthesisnek még egy átalakuláson kellett átmennie, hogy a görög-római kulturtestnek megfelelhessen. Mert a görög kultúrához hasonlítva, a melyből ugyanis a római-caesari birodalom eredt, a zsidó kultúra alacsonyabb fokú volt; más szóval, olyan synthesis volt a sóvárgás tárgya, mely alacsonyabb értékű

lévén, ezen minőségénél fogva a görög-római kultúra magas értelmi képződményeihez nem illett. Ezért az új synthesisből ki kellett szorulniok a sajátos zsidó elemeknek, hogy hely őket a görög-római kultúra elemei foglalják el. Látjuk is, hogyan kerül be a kereszténységbe, az eredeti zsidó vallás helyett, a görög-római filozófusok teozófiája és etikája. A keresztény vallásnak ezen alkotó részei most összekapcsolódnak azzal a synthetikus alkotással, melyet Krisztus a zsidóktól hozott.

Az így végbement átalakulás után vált a kereszténység — a romlottság világában, a melynek patológiáit még bővebben meg fogjuk ismerni — az egyéni életet, a lelket megmentő synthesisisé.

IV.

Ha a szervezet anyagcsere-folyamatait válság éri — valamely betegség, láz — akkor, minthogy a sejtek hiányosan tápláltak, előáll a test akcióinak egy bénulása. Tudjuk, hogy a legcsekélyebb rosszulléttel értelmi működésünk lehangoltsága, csökkenése, gyöngülése jár együtt. Ez a bénulás kiterjed más életműködésekre is, az ember ágyának esik, és így elerőtlenednek azok az akciók is, melyek a testi mozgáshoz tartoznak. Minél súlyosabb a betegség, minél általánosabb az anyagcsere megbetegedése, annál jobban bénul a test, annál több működés szakad félbe.

Az egyes életműködések bénulása azonban bizonyos sorrendben megy végbe.

Hogy ezt a sorrendet megérthessük, a szervezet tevékenységét, mozgását két csoportba kell osztanunk. Az egyikbe azon szerves működések tartoznak, melyek a mi úgynevezett akaratunknak megfelelnek, a másikba azok, melyek akaratunktól függetlenül működnek. De ha meggondoljuk, hogy összes szervi működésünk a szerves fejlődés lassú folyamán keletkezett, akkor belátjuk, hogy testünk funkciói ennek megfelelőleg ősrégiek, régiek, újak és legújabbak. Minden funkciónknak, még a legújabbnak is, megvan az ősalakja a kezdetlegesebb szervezetben és fejlődésük sorrendje szerint mindig korábbi meg korábbi szervezetekre mutatnak vissza.

A mi a keletkezésüket illeti, minden szervi tulajdonság az anyagcsere különbözőségéből keletkezik, tehát ennek vagy amannak a sejtnek összetételéből. Ezen különbözőségek közül

csak azok fejlődnek ki és a szervezetre csak azok hatnak jelentékenyebben és végül csak azok jutnak egészen határozott és az öröklődés folyamán mindig hatványozottabban működő külön funkcióknak az alakításához, melyek sajátos anyagi folyamatokban fenntartatnak. Járulékos, véletlen anyagmódosulások nem fejlődhetnek folytatólagosan a test valamely határozott tulajdonságává, fenntartásuk megszűnik a járulékos okokkal együtt. Ha egy anyagmódosulás, ha valamely új összetételnek képződése valamely okból állandó fönntartásban részesül, akkor ez a módosulás állandó lesz, sőt a meghatározott irányban többszörösen továbbalakul, a míg csak nem támad egy szerv, mely a meghatározott anyagi folyamatoknak megfelelőleg működik, így tehát tulajdonságoknak, funkcióknak, szerveknek a keletkezése azzal a körülménnyel függ össze, hogy a sejtre gyakorolt módosító behatás ideiglenes-e vagy állandó?

Az is világos, hogy mindegyik tulajdonság a keletkezes csirájában, az őt létrehozó anyagmódosulás első kezdőállapotában úgy mozdul meg, hogy nem lehet megkülönböztetni, vájjon az anyagmódosulás időleges-e vagy állandó?

Így tehát a sejt minden új módosulása, melyből azután egy-egy új tulajdonság lehet, valamely ok következtében áll elő, akár ideiglenes ez az ok, akár állandó. Az időlegesen előállott tulajdonság megint eltűnik, a keletkezésében állandóan fenntartott kifejlődik. Csirájában tehát mindegyik tulajdonság előáll, az is, a mely azután eltűnik; előállanak a sejt összetételére gyakorolt valamely hatás következtében — melyet ingernek hívnak — és ennek az ingernek állandóságától függ, hogy egy ilyen tulajdonság megmarad-e vagy eltűnik.

Kezdetben, keletkezésének csirájában, minden új tulajdonság csak a létrehozó ingerek hatása következtében működik. Ha megszűnt az inger, megszűnt a különös működés is. Látjuk például, hogy az amoeba-testnek oxidációja is egy látszólag önkéntes cselekedet. Az oxidáció végbemegy, ha a test az oxigén hatása alatt áll, ha pedig az amoeba-test az oxigén ingerének nincs kitéve, akkor szünetel. A táplálkozásnál hasonlót látunk. Az amoebának nincs gyomra, ez csak alkalomadtán keletkezik, hogy ha a közelemben valamely táplálóanyag van, mely őt a vegyrokonság értelmében ingerli; a sejt teste elnyeli az anyagot, mely — úgy mint a gyomorban — a megfelelő vegyi változásokon megy keresztül, akkor azután megnyílik az alkalmi gyomor és a

meg nem emésztett anyagot kiválasztja. Mindez alkalmi ingerek következtében megy végbe és az amoebának látszólag önkéntes mozgásait tünteti föl — még a lélekzésnél, a gyomor képződésénél is, melynek itt van az ősalakja.

Minden működés eredetileg ily »önkéntes« működés volt; lélekzés, emésztés, mind.

A szervezetünkben most számtalan olyan működést látunk, mely már nem önkéntes és számos olyat, mely még az. Önkéntesek, tehát azok, melyek alkalmi ingerek következtében működnek, ilyenek például a mi értelmi működéseink, melyeket a legbonyolultabb és a legkülönbözőbb fajú ingerek működtetnek állandóan és a melyek a mi gondolatainkat, »önkéntes voltunk« műszerét képezik.

De mi tudjuk a gondolatok ezen működéséről azt, hogy vannak közöttük bizonyos ösztönszerű működések. Az állatok ösztöneiről tudjuk, hogy ezek csak az idő folyamán állandósult olyan működések, melyek hosszú időn át ápoltattak. Az összehasonlító boncztan a mi izomzatunk fejlődését illetőleg is sokat derített föl, hogy bizonyos izommozgásaink — melyek ma már ösztönszerűek és nem működnek a mi önálló »akaratumk«-nak megfelelőleg — egykor, előbbi fajoknál előforduló alakjaikban önkényes, szándékos mozdulatok voltak.

Állandó lassú átmenet vezet az eredeti, látszólag önkéntes működésektől azokhoz a működésekhez, melyek már nem függenek a mi látszólagos akaratunktól.

Bizonyos működések, szervek előbb keletkeztek, mások később; ezen sorrendből következtetni lehet a környező élet-tényezőknél bizonyos ingerére, hatásaira, melyeket a szervezet életfolyamataira gyakoroltak; vagy előbb voltak meg, mint mások, vagy tartósabbak voltak. Mindenesetre oly hatások voltak, melyek a legkorábban, a legállandóbban s a leghosszabb ideig belejártak az életműködésekbe és melyek a legkorábban keletkezett szerveket eredményezték. Így látjuk, hogy a főműködések, melyeket előbbi példánkon az amoebán föl lehet ismerni: az oxidáció és az anyagok megemésztése, miként fejlődnek a legrégebb időktől fogva külön szervekké, s azóta minden magasabb szervezetben állandóak, csak mindig jobban kifejlődtek, a mint az oxigén hatása és az anyagok asszimilációja is az élet állandó folyamatai közé tartozik. De az ambiáns körülményeknek van végtelen sok olyan tényezője, melyek az életfolyamatoknak hatásaivá lettek. Az illető összes szervek fejlőd-

dése mindig csak azoktól a tényezőktől függ, melyek az élet legkorábbi állapotaiban a sejtek anyagmódosulásaira hatást gyakoroltak. Megjegyzendő, hogy e sejtek módosulásának állandó növekedéséből nőtték ki a szervek. Minél több hatást gyakorolt egy tényező, annál jelentékenyebben ment végbe a megfelelő szervnek fejlődése. Az ilyen matematikailag alakuló összefüggésből egy viszonylat származik, melyet következőképpen lehet szövegezni: a szervek azon sorrendben képződtek, a mint az élet bizonyos hatásoknak jobban ki volt téve; vagy: minél jelentékenyebb volt egy hatás az életre, annál inkább fejlődött ki az a szerv, mely ennek a hatásnak megfelelt, valamint az illető funkció, a megfelelő tevékenység.

Tudjuk, hogy a szervezet bizonyos hatások iránt csak későbbi, összetettebb, bonyolultabb állapotában lett fogékony, tehát oly állapotában, a mikor a tulajdonságok, tevékenységek, funkciók sorozatának fejlődése már végbement és csak ezen a fokon tudtak az új tulajdonságok felépülni. Mindezek tehát az újonnan keletkezett funkcióknak már előzetes feltételei.

De ezen újonnan keletkező funkciók — már előbb láttuk — az inger tartama alatt működő, tehát látszólag önkéntes funkciók. Hogy ezen funkciók érvényesülhessenek, kell, hogy bizonyos előzetes feltételek állandóan meglegyenek. így épülnek fel az újabb funkciók, melyek eleinte csak alkalomadtán, valamely időleges inger hatása következtében működnek, az állandósult feltételeknek egész sorozatán. Ennek legcsodálatosabb képét mutatja nekünk a mi nagyon kifejlett szervezetünk. Bennünk a sejtfunkciók száma végtelen, ezek állandó folyamatokat folytatnak, melyeket a szervezet maga tart fenn, rendezett, állandósult munkabeosztás útján akarattunktól függetlenül. Ezek tehát minden alkalmi inger nélkül mennek végbe, csakis szükséges ingerek alapján, a melyek hatásainak elosztására a test már szervezve van. A legújabb képződmény pedig a mi értelmi funkcióink sejtjei.

Ezek oly képződmények, melyek idő és anyag szempontjából is a legcsekélyebb alkalmi hatásokat a változások állandó folyamán magukba veszik; s minthogy minden, még a legkisebb behatásnak is engedelmeskednek, minthogy a legbonyolultabb utakon a legmagasabb fokú s egy pillanat alatt létesülő elváltozásokban hatást gyakorolnak primaer funkciók megindítására, azért tűnnek fel nekünk úgy, mintha önkényesen

működnének. A lélegzéstől, ettől az őseredeti, legrégebbi működéstől egészen az elröppenő gondolatig, a funkciók sorozata terül el, a legjelentékenyebb állandó hatásoktól egészen az időszerintileg és anyagilag legcsekélyebb hatásokig.

Ezen funkciók, melyek időben és anyagban egymástól alig különböznek, csak azoknak az organikus működéseknek összefüggő sorozatán át érvényesülnek, a mely működések a mi szellemi funkcióknak életének állandó előfeltételei lettek.

Mikor a test funkciói az anyagcsere valamely általános válságának folyamán, a test megbetegedésekor, lázban, egymásután megbénulnak, az a sorrend, melyben az életműködések egymásután kialusznak, megfelel annak az iránynak, mely a legújabb funkcióktól a primordiális funkciókhoz vezet. Az újabb származású, újabb keletkezésű működések szűnnek meg legelőbb és az élet mindinkább a régebbi életműködésekre, a mi ős szerveinkre szorítkozik.

Legalább is ez a megbénulás iránya. De ez nem jelent bizonyos egyenként való egymásutánt; bennünk a szerveknek ugyanis olyan bonyolult, egymástól annyira függő működése létesült, hogy az egyik tag bénulása következtében rögtön néhány más tag is képtelen működni; mindazonáltal fel lehet ismerni a szerves működések csoportonként való redukciójának az irányát. Némely köreset részleges megbetegedést, mindenekelőtt a közelebbi összefüggő szerveknek megbetegedését idézheti elő, de abban a pillanatban, a mikor a megbetegedés az anyagcsere általános válságát hozza létre, megint csak a jelzett sorrend iránya érvényesül, mely abban áll, hogy a működések a primordiális funkciókra redukálódnak.

Ez az élet fenntartásának csodálatos mekhanikájához tartozik. A természet ősrégi primordiális képleteinek erejével védi a szerves fejlődésnek már elért fokát. Megsemmisítéséhez nem elég, ha feldúlják magas fejlődési stádiumát, hanem úgyszólván, mindent meg kell semmisíteni, a mit benne az egész fejlődési sorozat mint életenergiát már felhalmozott; a szervezetnek még az ős szerveit is széjjel kell rombolnia. Minden előbbi primordium úgyszólván egy-egy védekezési vonala a megtámadott életnek.

A megbetegedésnek ilyenformán kifejtett természetét tisztán követhetjük a római-caesári kulturtestben.

A legújabb funkcióknak, melyek a fejlődési sorozatban keletkeztek, a kulturszervezet egy újabban előállott életműködésének szerve, a legifjabb központi apparátus, mely a kulturműködés-

sekre hatott: a caesari Róma volt. Innen indult ki a kulturtest mozgásaiba az önkényt, ebből a szervből, Rómából, mely a legújabb, legmagasabb fokú folyamatokból nőtt ki, melyekre a kulturtest képes volt.

A fellépő válság első hatása mindenekelőtt megbénította Kóma azon legmagasabb fokú működéseit, melyek a birodalmi test kulturfunkcióit arra az addig el nem ért mozgékonyásra és hatványozott hatásra emelték, melyek Róma fénykorát jelzik. A caesari militarizmus produktív tevékenységéből lassankint csak egy összetartó funkció lett, hatásai pedig, melyek protoplasmaanyagokat, vagyon-állományokat hoztak létre, csak mint az összetartozóság erőhatásai nyilvánultak.

De ez az erőhatás is megbénul. Az »önként«, mely a szervezetet »mozgatja«, gyöngül. A központi apparátus elveszti hatalmát és nem tudja azon cselekedetek funkcióit kifejteni, a melyekre be volt rendezve; általa nem lehetett többé összfunckciókat gyakorolni. Motorikus zavarok lépnek fel, a kezdetlegesebb összetételek sorozata jut a megbénult legmagasabb fokú képletek helyére. Zavarok ezek a legmagasabb működések egységességében, úgy a mint zavarok állanak be egységes gondolatmenetünkben, legmagasabb működéseinkben, ha lázban vagyunk a mikor is a gondolatok kezdetlegesebb összefüggésének egyes szakaszai jutnak kifejezésre. Az egységesen működő caesari hatalom az összefüggés részleges szakaszaira esik szét az egymás ellen dühöngő Caesarok alatt, kik tuczatszámra uralkodnak egyszerre.

A legújabb központi szerv, Róma, mindinkább képtelen lesz a szervezet egységes mozgatására, foglalkoztatására. Mindig mélyebbre ható elerőtlenedés áll be; a test motorikus zavardása lassanként rendeződik, a föllépett zavarok hatása két körben csoportosul: a keletrómai és a nyugatrómai birodalomban.

De mi volt ez a két rász? Ők a római-eaesari korszakot megelőző időben a fejlődésnek eredeti görög és latin elemei voltak, tehát az első primordiumok, melyek az utolsó fejlődési fázis alatt állottak. A római-caesari test élete most ezekre redukálódott. Jól meg kell jegyezni, nem az előbbi görög és latin kulturélet az, mely itt most folytatódik, hanem mind a két részben a római-caesari tevékenység, a római-caesari folyamatok. Alacsonyabb fokú a hatóerejük, a kulturértékeik is kevesbedtek, sinthetikus képességeik csekélyebbek, ez az egész civilizáció súlyedéséből látható, de azért mégis csak caesari folyamatok,

a melyek itt működnek. Éppen úgy, mint a hogy a mi tevékenységeink, melyek a láz válságában is emberi működések maradnak, az emberi fiziológiai anyagnak folyamatai és nem állati tevékenységek, nem állati anyagok működései; és a mi funkcióink mégis csak primordiumokra, állati fejlődési fokokra redukálódva működnek.

Bár állati fejlődési fokra sülyedve, azért az életnek mégis ugyanazon összetétele. Így van ez a római-caesari testben is; a két részre vált birodalom csak alsóbbrendű fejlődési fokokra redukálódott, de azért mégis ugyanazon összetétele a római-caesari test életének.

A mikor a római-caesari test keleti és nyugati caesari birodalomra oszlott, a beállott pathologikus válságban életműködését a legújabb képletek alatt fekvő kezdeti primordium redukálta.

V.

Most egy újabb, primordinális redukálás következik.

A caesari struktúra alatt feküdt a görög-római szövet és ezalatt részben a hajdan görög, részben az egykor latin szövet. Mind a két rész szétesésében úgynevezett »feloszlásában« eredetük simptomáit mutatja, primordiumaik rendszerét.

Belső struktúrája azon egész szövetnek, mely előbb kozmopolikus, később caesari terjedelművé nőtt, a görög részben feküdt. És tényleg a keleti birodalom, a bizanczi veszi át a vezető működést és a caesari folyamatokat, bár csekélyebb fokú hatóerővel tovább terjeszti. Ez egy jelenség alakjában történik, a primordiumok rendszerének megfelelőleg.

Bizancz még soká tartja magát mint egységes birodalom; míg a caesari test minden többi része megszünteti az egységes kulturfolyamatokra vonatkozó funkcióit. Ez teljesen egybevág azzal, hogy annak idején a görög primordium, ezen összövet a maga egységes folyamataira sokkal teljesebben volt szervezve, mint a primordiumok a birodalom többi részében. A latin, az etruszk népek kulturszöveve, kulturszerkezete képezték a nyugati birodalom rétegének primordiumait. Ezek a népek annak idején egészen laza összefüggésben éltek összehasonlítva azon egységességgel, melylyel a görög kulturszövet az egész keleti birodalomrészt egykor összetartotta. Csak egy vékony rétege a kozmopolitikus új életnek fődte a népek Róma előtti állapotát;

a caesari test fejlődése a keleti birodalomból eredt és voltaképp a főprimordiumok összetartásának a struktúrája is ott volt. Mikor a kozmopolitikus struktúra, mely azon népeket elborítva összetartotta, megbénult, akkor azok sokkal hamarabb visszajutottak ősállapotukba, megszűnt náluk minden egységesség és megint különálló, nép- és földrajzilag elválasztott népek lettek. A keleti részben azonban, a kozmopolitikus réteg alatt az egységes életnek még igen kifejlett struktúrái voltak.

Így a nyugati birodalmi részben, a kulturtevékenységek azon ősállapot típusára hanyatlanak vissza, a mikor különálló népek képeztek struktúrákat. Ezek a kulturtevékenységek a nép- és földrajzi ősrészek típusaival lettek egyenlőek, a nyugati birodalom működései szétestek apró, egymástól elkülönített caesari uralmakra, ha ugyan a testet nem bénította meg időnkint egy-egy rajta ütő és pusztító idegen kulturlény, úgy, hogy ő ott feküdt vértelenül, kimerültén, mert kiszítták belőle a legbecsesebb kulturanyagokat.

Így feküdtek a primordiális struktúrák a caesari test latin és görög részében. A legújabb szövet befölte már a germánok, gallusok és egyéb népek széles északi és északnyugati tartományait. Ezen népek alig nőttek ki az ősállapotukból, még úgyszólván félig vadak voltak.

A caesari struktúra alatt így feküdtek a törzsek struktúrái, oly individuumok együttélésének egységes képletei, a melyek alig nőttek ki a törzsfővel járó fejlődési fokból. Egy szorosabb egységesség kezdett fejlődni, a törzsek egyes csomói egészen gyöngé fonalakkal fűződtek egy kulturtesti összetartozáshoz. Még csak olyan élénkebb működés volt ez, mely egy szélesebb összefüggés fejlődésére ösztökélt; de a nekik merőben idegen caesari kulturanyagok oda tolulása azon idegen kulturanyagokat is élénkebb vegyrokonsági vonatkozásokra ingerelte, melyek bizonyos, eleinte csak egészen lazán összefüggő kölcsönhatásokat gyakoroltak. Fejlődésük e stádiumában borította be őket a római-caesari szövet és megsemmisítette, felszívta az ő összes folyamataikat. A római kulturszövet életműködése elnyomta az ősállapot minden további fejlődését, mely a saját útján ment volna végbe. Jólét itten is csak a központi Rómával összefüggő folyamatok révén keletkezhetett. Mindazok, kik a római, központi, caesari irányzatokat követték, meggazdagodtak és a produktív vagyoni folyamatoknak vezetői lettek, a többiek, pedig a mennyiben életüket fenn akarták tartani, ezekhez simultak.

A vagyoni folyamatok, a kulturanyagok kiszorították a korábbi primitívebb életelemeket, vagy megsemmisítették; mindenütt magasabb fokú kultur-synthézisek keletkeztek, római rendszer szerint; a tehetetlenek az őserdőkben tengődtek, de a mint a kulturélet tevékenységeire került a sor, a primitívebb korábbi folyamatok nem tudtak az új hatványozott folyamatoknak helytállani. A hol csak tevékenység fejlődött ki, ott ez római rendszer szerint ment végbe, római synthesis alapján.

Minél jobban kifejlődött ez a szövet, minél több individuumot foglalt magába, melyekben nem volt meg a képesség, hogy ezen idegen eredetű folyamatokkal asszimilálódjanak, annál hatalmasabban hatottak itt is azon organikus irányzatok, melyek a kereszténységhez vezettek. És látjuk, hogy a középkor folyamán a kereszténység leghatalmasabb fejlődése tényleg miként megy végbe éppen ezekben a tartományokban, a hol a római kultursynthéziseknek aránylag igen nagy mértékben idegen anyagként kellett hatniok.

A mikor ez a legújabb, a kulturtest tevékenységeit bizonyos értelemben »önkéntesen« mozgató szövet megbénult, akkor itt is éppen azok a primordiumok kezdtek működni, melyek a megbénult szövet alatt feküdtek, tehát a törzsstrukturák az ő törzsfőikkel laza, zavaros, még fejlődő összefüggésekben. Ezen még elég laza összefüggés után itt herczegségek, ott királyságok keletkeznek. E laza összefüggésben csakhamar és mindig erélyesebben éppen azon primordiális típusok jutnak felszínre: a törzstípusok főnökeikkel, a lovagok jobbágyaikkal, mindegyik egy Ceasar primordiumának félvad őstípusában, mely itt feltárul. Mindegyik egy ököljogos Ceasar, ceasari folyamatokkal primordiális képletében, és ceasari folyamatai hasonlóak Eóma egykori folyamataihoz, csakhogy lesülyedve a félvad őstípus fokára. Ceasari folyamatokkal, mint egykor Róma: a kulturanyag-folyamatoknak katonailag szervezett központosítása, — ezt később tárgyaljuk, — kulturanyagi központosítás, mint a hogy az ököljogos Ceasarhoz minden kulturanyag katonai működésének útján jut és csak általa kerül körforgalomba, fejlesztve a primordiális törzsfő-típus körül a sajátos jobbágyviszonyt.

Így láthatjuk az okokat, hogy a római kulturtest, — mely felbomlásának egész pathologikus korszaka alatt a kereszténység révén tartotta meg egységes összefüggését — miért bénult meg testének különböző helyén oly különféleképpen. Mindenütt

redukálódik az élet primordiumaira. A bizanci birodalomban a ceasarság felbomlása átmegy a városokra, széteső különműködésekre, a minthogy egykor városi képletek voltak azok, melyek a görögök egyes egységes struktúráját képezték. Az egykori nyugati ceasari birodalmakban egyes földdarabok azok, a melyek folytatják külön összetartásukat, a minthogy a latin előtti apró népek őstípusaikat így hagyták hátra. Végül a nagy északon és nyugaton a törzsfő-típusokra való széjjelesés: a lovagkor kezdete.

Ezen jelenségeket fizikailag a primordiumok jelentősége magyarázza.

Méray.

HAECKEL.

Mikor 1863 szeptember 19-én a stettini kongresszuson Darwin tanairól tartott felolvasást az alig 27 éves Haeckel, a tudós gyülekezet, mely épp oly kétkedéssel és kicsinyléssel fogadta a nagy angol bűvár nemrég közzétett felfedezéseit, mint a fiatal zoológus bátor és nyílt enthusiasmusát, nem látta előre azt, hogy e lelkes fiatal ember, azzal a zászlóval kezében fogja végigküzdeni fényes, bár küzdelmes pályáját, a mely lobogót ott első fellépésével kibontott, s hogy örökösékepen Darwin tanainak oly filozófiával ajándékozta meg a világot, mely méltó lesz a tudományok elért magas fejlettségéhez és kivált a Darwin által elért eredményekhez.

Azok a tudósok, kik kétkedő mosolylyal vitatták a természetes kiválasztás tanának helyességét és jogosultságát, azok a geológusok, a kik nem méltatták a »Fajok származásáról« című mű szerzőjét szerencsés és hírhedt charlatánnál többre, nem vették észre, hogy ott szemök előtt hatalmas és bátor utód veszi kezébe azokat a tanokat, melyek örök érvényességét hirdetni egész életen keresztül nem szűnt meg, s melyeknek diadalra juttatásában az oroszlanrész őt illeté meg.

Egy folytonos munkában és rendkívüli sikerek közt eltöltött életnek, ragyogó tehetségekkel és óriási tudással felfegyverzett leieknek, a lángész és tudás minden erejének eredménye volt e diadal. S hogy a győzelmes tanok méltó utód kezére szálltak át, arról egy könyvtárt megtöltő klasszikus munka, a tudományok különböző ágában folytatott eredményes bűvárkodások tanúskodnak, és végül egy olyan filozófia, mely a tudós életében mint működésének iránytűje, halála után, mint szellemi végrendelete maradandó nyomokat hagyott szá-

zadunk bölcsészetének történelmében s hivatva van egy lépéssel előre megvilágítani azt az utat, mely az igazsághoz vezet.

Minden kornak, minden időnek meg volt a maga filozófiája. Periclesnek a maga Anaxagorasa, a római köztársaságnak a maga Cicerója, a császárságnak Senecája. Középkori zárdák világában született Aquinói Tamás scholastikája, s az ifjú Macchiavelli, Lorenzo Medici magántitkára volt. Lord Bacon csak Amerikának felfedezése után írhatja meg *Novum Organum*-át, melyben az emberi tudásnak újonnan elért haladásaira hivatkozva támadja meg a scholastikának elavult iskoláját s állítja fel saját rendszerét.

A XVIII. század nagy filozófusai indíták meg a forradalmat, s a XIX. század, melyben a pozitív tudomány oly hatalmas kifejlődését érte el, szintén megkívánta a maga saját filozófiáját. Kant iskolájának legnagyobb diadalai közt Saint-Simon tanítványa, Comte Ágoston megkísérli a tudományok összefoglalását pozitív filozófiájával, s ez által megindítója lesz annak az irányzatnak, mely feladatául tűzi ki a tudás korszerű állásának megfelelő filozófiát adni, s ezzel oldani meg úgy a hit, mint a szociológia problémáit. Már Schopenhauerben is sok a pozitív elem, s a szerelem, halál, fájélet, átöröklés kérdéseiről tartott előadásaiiban ha nem is mindenütt és nem is mindig helyesen, alkalmazza a pszichológia, fiziológia és más pozitív tudományok kutatásainak eredményét. Már Mill Stuart, Grant Allen teljesen pozitív alapokon állanak s kizárják működési terükről a metafizika spekulációit. Ez a hatalmát veszített tudomány, mely még Kant filozófiájának is. igen nagy alkatrésze, mind jobban és jobban tért veszít abban az arányban, a hogy a modern természettudományi kutatás a dolgok lényegéhez hatol és nem elégszik meg a szó-spekulációkkal. Úgy az esztétikában, mely Helmholtz, Fechner, Wundt új alapokra fektettek, valamint a szociológiában, a XIX. és XX. század tudományában, kizárólag a pozitívizmusnak van helye.

Azonban épp a tudományok rohamos haladása, az emberi értelem fáradhatatlan kutatásai következtében új és új, azelőtt nem ismert, sőt még nem is sejtett eredmények világítottak az igazság felé. Tíz év elavulttá tette nagy bölcselők állításait s új filozófia felállítását követelte. A már Lamark által megkezdett s Lamarkismusként nevezett tan, Darwinnal létjogosultságot nyert a Darwinizmus örökbecsű igazságaival, s oly forradalmat támasztott úgy a tudomány világában, mint a laikusok

felfogásában, a milyennek párját alig ismerjük, s a melynek üdvös hatása mai napig is érezhető.

Darwin tanainak épp oly lelkes elismerője, mint később fíradhatatlan védője, diadalmas örököse Haeckel volt. »Natürliche Schöpfungsgeschichte« -jében a phylogenetikának oly kiváló rendszerét adja, a mely teljesen méltó Darwin hasonló műveihez. »Generelle Morphologie der Organismen« című műve a szervezeteknek általános anatómiáját és fejlődéstanát tárgyalja a leszármazás elméletének világításában; a Radiolariusokról, Calcispongiákról, Geryonidákról és Medusákról írt páratlan monográfiái, valamint a »Reports on the Scientific Results of the Voyage of H. M. S. Challenger« a rendszertannak zavaros tudományában teremt rendet s tisztázta itt is a phylogenetikának kérdéseit. A phylogenetikával szemben az ontogenetika, tehát a faj fejlődéssel szemben az egyéni fejlődéstörténet terén azt hiszem elég lesz felemlítenem a »Gastreatheoriát« nem is szólva »Anthropogenie«-járól, valamint egyéb összegyűjtött népszerű fejlődéstani dolgozatairól.

Egy ily tudós fő aztán legilletékesebben beszélhetett akkor, midőn az emberiség keletkezésének, az ember rendszertani helyének megállapításáról van szó; ez a lánglelkű tudós oly hatalmas tudásnak, körültekintő mély ismereteknek, felfedezések dicsőségének fegyverével szállhatott síkra, a milyennel még kevés filozófus rendelkezett. Űgyszólván egy század tudásának gyümölcsét tartá kezei között s nem talált volna nálánál méltóbb képviselőre az a filozófia, melyet a XIX. század örökségképen hagyott a huszadikra, s a melynek »Monismus« a neve.

Magáról a monismusról, mint filozófiai tanról igen élénk és elkeseredett vita folyt úgy a múlt, mint a megelőző három évben Németországnak és Franciaországnak illetékes köreiben. Védtek és támadták kozmológiai felfogását, kutatási módszerét, következtetéseit, azonban a legelkeseredettebb ellenfél a leghevesebb vitában sem tagadta nagy jelentőségét és hatását.

Haeckel már előadásaiban foglalkozott a monizmus eszméjével, mint 1882-ben Eisenachban »Die Naturanschauung von Darwin, Goethe und Lamarck« című előadásában, később 1892-ben az altburgi jubiléus gyülekezeten »Der Monismus als Band zwischen Religion und Wissenschaft«, majd 1898 augusztusán híres cambridgei beszédében, az »Ueber unsere gegenwärtige Kenntniss vom Ursprung des Menschen« című munkájában.

Mindhárom előadásában tulajdonképpen csak azoknak a tanoknak az alapelveit vonja le, mely tanokat Phylogenetikájában, Morphológiájában, Anthropológiájában állapított meg és fejtett ki. Azonban ezekben a tanokban a mai kor tudásának végső eredményei rejlenek s azok az elvek, melyeket e tanok essentiái gyanánt felállított, annak a filozófiának magvát tették, mely hivatott egységes világnézetet adni az emberiségnek — reális megismerés alapján.

Magát a filozófiát pedig, mely egységes, szilárd, tömör, de mégis világos rendszerét adja egy tanult, felvilágosodott XIX. vagy XX. századbeli ember lelkének, e három előadás feldolgozásával, tudományos kutatásainak felhasználásával, óriási tudásának erejével, lánglelkének rajongásával és hatalmas elméjének higgadt gondolkodásával a »Welträthselt-ben tárja elénk.

Nem egy iskola-filozófusnak irány-munkája, nem egy forradalmárnak gyűjtő bombája, nem egy szaktudósnak elvont, nehézkes műve ez a könyv, nem is mesterségesen megállapított szabályok s recept szerint készített okoskodások tárháza, hanem hosszú fejlődés végső eredménye s gyümölcse egy oly életnek, mint a milyen Haeckelé volt.

Pályájának kezdetén már Darwin tanai felé viszi előszeretete, meggyőződése s Darwin tanainak tanulmányozása és védelmezése fordítják kedvét a phylogenetikára s az evvel testvér-tudományra az ontogenetikára. Mily gazdag tér s mily széles láthatár nyílik itt egy oly tökéletesen filozófus léleknek, mint a Haeckelé! Darwin az emberi problémák legmélyebbikét az ember származását bonczolja lángelméjével s a természeti erők óriási hatalmát mutatja meg az emberiségnek »Létért való küzdelem« és »Természetes kiválasztás« tanaiban. Az egész phylogenetika pedig — a tudományok tudománya, — mely a szerves világ fejlődésével foglalkozva maga alá rendeli a fizikát, kémiát, biológiát és fizioológiát, ott folytatja kutatásait, a hol az emberi elmének legállandóbb és mégis legsötétebb rejtekei rejlenek, a hol a filozófia épp úgy tapogatódzik, mint a teológia. Épp ez áll az ontogenetikánál, az egyén fejlődésénél, valamint az általános összehasonlító morfológiánál is.

Könnyen érthető tehát, hogy az a tudós, kit egyéni diszpozíciói is már a filozófiára utaltak, Darwin eszméinek birtokbavételénél phylogenetikai és természettudományi kutatásainál nem maradhatott vak ezeknek az eszméknek és bűvárlatoknak rendkívüli filozófiai fontosságával szemben. Akkor, midőn az emberiség

legfontosabb kérdéseire világos és természetes feleleteket ad a tudomány, nemcsak a tudományra háramló hasznot tekinté, hanem azt az általános jótékony hatást is, melyet ezek az eredmények az egész világ gondolkodására gyakorolhatnak. Csakhamar tisztába jön olyan fogalmakkal, melyek laikusok előtt örökösen rejtettek maradtak volna; s ő nem uzsoráskodik szerzett kincseivel, hanem igyekszik közvagyonná tenni a tudományt. Meggyőződik számtalan botlásról és félreértésről, melyeket a közfelfogás avult teológiai nézet, rosszakaratú, szándékos ferdtítés, vagy tájékozatlanság révén hisz és vall s a nagynevű tudós nem mosolyog megvető gúnnyal a balga halandók felett, hanem előáll igaz érveivel s javítani törekedik ott, a hol még javítani lehet.

Aztán a hatvanas-hetvenes éveknek tudományos világa igen alkalmas is volt a filozófiára, kombinációkra. Az a szigorú objektivitás és pedantéria, melyet a tudományok rohamos fejlődése tett szükségessé a modern tudományos kutatásban, akkor még nem létezett ily határozott formában. Ma a filozófiai elem csaknem teljesen ki van zárva a természettudományi búvárkodás teréről, akkor még igen tág határok között mozoghatott s ez egy oly forradalmi egyéniségnek s oly ragyogó fantáziával és költői lélekkel megáldott embernek, mint Haeckel, nagyon kedvező és áldásos talaj volt.

A természettudományoknak és általában a tudományoknak egységes voltát, illetőleg egységes filozófiáját kutatta ő, s annak, ki a tudományok oly sok ágának volt birtokosa, nem lehetett nagyon nehéz ezt megtalálni. Így aztán felállíthatta a tudomány világában híres »Biogenetisches Grundgesetz« elnevezésű tanát, mely szerint az ontogenetika nem egyéb a phylogenetikának gyorsított és módosító ismétlődésénél, vagyis az egyén fejlődése nagyjában ugyanazon fejlődési stádiumán megy keresztül, mint az egész faj fejlődése. E rendkívül fontos és nevezetes tan arra a következtetésre vezetett, hogy az egyén egyes fejlődési alakjait azonosítani lehet a faj egyes fejlődési alakjaival. Így a megtermékenyített pete az egysejtűek, Protozoa osztályát képviselné, míg a blastulát a Volvox colonia. Az egyén fejlődésében most a gastrula stadium, a csak két csira levéllel ekto- és entodémával bíró alak következik, azonban a természetben ilyenre, tisztán csak két differential sejtféleségből álló állatfajra nem találunk. Azok, melyeket ilyeneknek vélt felfedezni a tudományos kutatás (Rhombzoa Diciema Trichoplax, Selagi-

nella stb.) nem egyebek lárva alakoknál. A legalsóbbrendű spongiák sem tiszta gastrula alakok, s Haeckel mégis szilárd bizalommal tanának helyességében felállította Gastrea teóriáját, mely szerint egy hypothetikus, schematikus állatfajból levezeti a spongiákat, mint a phylogenetikai sorozatnak azon tagját, mely a gastrulának megfelel, s ezért gastreatáknak is nevezi őket.

E teória igen élénk és heves vita tárgya volt, melynek úgy a rendszertan, mint a fejlődéstan igen sokat köszönnek. Minden esetre világossá lőn, hogy a gastrea teória a maga kiszabott feltételeivel nem állhat meg, azonban a »Biogenetisches Grundgesetz« érvényessége és fontossága csak nyert a vita folytán és így a phylogenetika és ontogenetika között sikerült megtalálni azt az összekötő kapcsot, mely egységessé teszi a két tudomány kutatásait.

Haeckel azonban nemcsak ezen a téren, hanem a többi tudományok között, úgy a geológia és fejlődéstörténet, a kémia és fizika (Der Monismus als Band zwischen Religion und Wissenschaft) továbbá a növénytan és állattan közt igyekszik megtalálni az összekötő kapcsolatot, kimutatni lehetőleg az átmenetet egyikből a másikba s végül megállapítani az össztudományok egységes szervezetét, egységes törvényeit, egységes filozófiáit.

Mint a Mont-Blanc csúcjáról szettekéntő alpes-mászó egy egységes látóhatárba foglalja össze Savoya legelőit, Sweiz tavait és havasait, Olaszország határát, Marseille kikötőjét, a kéklő Földközi-tengert és a sötét Jurát; egy tiszta pillantással lelkébe vésődik az a kép, mely a völgylakók előtt ezer sziklafal, rengeteg, és száz és száz mérföld által szétdaraboltnak tűnik elő, melynek csak elenyésző csekély részét képesek bepillantani, azt hívén, hogy ez az egész világ: úgy a tudományok tetőpontján álló tudós is egy egységes, széles filozófiát alkothat arról a világról, melyet a tudatlan, vagy mondjuk laikus ember csak szétdarabolt, egymástól elválasztott, szűk látókörű, kicsinyes világnak lát.

Innen magyarázzuk aztán, hogy azt a filozófiát, mely mindeddig dualisztikus volt, ha ugyancsak dualisztikusnak lehet mondani, Haeckel egyesíteni, egységessé tenni igyekezett s a »Monismus« eszméjével ajándékozta meg a gondolkozó világot.

A dualizmus, mint általánosan ismert dolog, megkülönbözteti a testet és a lelket, az anyagot és a szellemet. Mindkettőnek külön-külön specziális tulajdonságokat ír le, külön

hatáskört, egymástól elkülönített és elkülönítendő filozófiát. A test úgy szerepel a filozófiában, mint a lélek alárendeltje, szolgálja, a lélek pedig mint egy elképzelhetetlen, de mégis elképzelt, egy sehol sem található, de mégis jelenlevő, egy szóval egy transcendentális fogalom. A két különböző szubjektumnak cselekvési köre és filozófiája is különböző, egymással való kapcsolatuk igen laza, s bármily laza, mégis hihetetlen. A test, illetőleg anyag, filozófiája lehet teljesen pozitív, reális, tudományos, a léleké azonban oly fogalomról lévén szó, melyet senki sem látott, tapasztalt, teljesen spekulatív, metafizika, vagy teológia. A mit tehát a testről állítunk, mint pozitív dolgot, az teljesen ellentétbe állhat a leiekről szóló metafizikai vagy dogmatikai tanokkal s így a dualista filozófus nem cselekszik másként mint Pénélopé, ki éjjel felbontá, mit nappal szőtt volt.

A monizmus ellenben nem ismeri ezt a kettős rendszert. Nála egyesült a test és lélek birodalma, külön testi és transcendentális szellemi világ szerinte nem létezik s bizonyítékok alapján a természetben lefolyó tünemények egységes törvényszerűségét hirdeti.

Hogy mai nap a fiziológiának, kivált a pszichológiának eredményei után melyik bölcseleti irányzatnak van alapja és jogosultsága, azt könnyen megbírálhatta minden ember, ki értelmét nem kötötte meg előítéletekkel és dogmákkal s a ki előtt nem rejtély az a csodával határos eredmény, mely az élettani tudományokat oly magas fokra emelte egy félszázad leforgása alatt. Vajjon akadhat-e mai napság számba vehető gondolkodó fő, legyen az jogi, szociológiai, vagy esztétikai működésű körben, ki figyelmen kívül hagyja mindazt, mit a központi idegrendszer működéséről, a környéki idegducczokról, végkészülékekről megtudhatott a tudománynak mai állása szerint és hivatkozik teológiai s metafizikai elvekre, mikor a lelki tulajdonok örökléséről, a szabad akaratról, vagy az érzés kellemes hatásáról, a szép meghatározásáról kerül vitára alkalom. Úgy jogi, mint szociológiai kérdések tárgyalásánál, véleményünk szerint ép oly nélkülözhetetlen a reális tudás, a természettudományi és fiziológiai ismeret, mint orvosi, vagy természettudományi művekben. Hiszen voltaképen mindig csak az emberrel foglalkozunk, akár emésztésének, akár erkölcsi világának gyógyításával foglalkozunk, akár egy individuum szervezetének kormányzásában igyekezünk összhangot teremteni, akár az individuumok szövetkezetében, társadalmában.

És az embert csak az empirikus, pozitív tudományok ismertethetik meg, igazsághoz csak ezeknek vezetése révén juthatunk. Itt tanuljuk meg azt, hogy mik vagyunk, innen ismerjük meg, hogy mit csinálunk. Megnyílik előttünk az a bonyolult, csodálatos gépműhely, melyet embernek neveznek. Látjuk fejlődését, működését, pusztulását mindazoknak a szerveknek, melyek munkájának eredője az élet. Az a csodás precizitás, egybevágó működés egységes munka, mi egy egészséges szervezet működését jellemzi, megérteti velünk, hogy nem szükséges földöntúli, lehetetlen meséket, rémeket és fantomokat kitalálni a lélek mibenlétének megmagyarázására, az öntudatnak, a szervi működések irányításának és az akaratnak megfejtéséhez. Nem szorulunk már arra, hogy üres fogalmaknak semmitmondó szavaival takargassuk a tudatlanságot, ha az érzelem világáról beszélünk; a pszichológia épp úgy megfelel az érzelem, hangulat kérdéseinél, mint a hogy megmagyarázza a lelkibetegségeket, az abnormitásokat és a hipnózist is részben.

Haeckel a természet törvényeinek követel uralmat és hatalmat az emberi elme minden ténykedésénél. »Természeti igazságok alapján rendezzük társadalmunkat, természeti törvények igazgassák szövetkezeteinket, azok szabják ki jogainkat!« követeli.

És minthogy a természet igazságai, a nagy természet törvényei egyedül nem ismernek kivételeket, minthogy ezek minden élőlényre vonatkoznak, minthogy ezekkel szemben létezik más; igazság, Haeckel uralomra juttatásukat követelve egységet akar teremteni az emberi társadalom és a nagyvilág között, a természet egységes voltát hirdeti s apostola lesz a monistikus filozófiának, a szociális kérdések, a társadalmi tudományok terén.

Az ember természetszerű önzése révén s ismereteinek fogyatékosága következtében mindig hajlandó volt saját világát nemcsak megkülönböztetni az őt körülvevő nagy természettől, de fölébe rendelni ennek. A bibliai metafora, hogy az ember a föld birtokosa s a teremtés végcélja filogenetikai szempontból ma ugyan nem gáncsolható, azonban azok a következtetések, melyeket a hiú és uralomra vágyó emberiség e mondatból kovácsolt, egyáltalában nem állják meg a helyüket.

Az a vélekedés, hogy az emberek világa, mint ilyen szembeállítható a nagy természet világával, épp oly nevetséges, mintha valaki azt állítaná, hogy a nemzet és az emberiség közt

nem fokozati a különbség, hanem a kettő egészen ellentétes fogalom.

A mikrokosmos és makrokosmos közti összefüggés mindig sokkal bonyolultabb és rejtélyesebb volt, semhogy az emberiség legnagyobb része ne lett volna hajlandó azt csaknem teljesen tagadni s a kettőt egymással szembeállítani. Az ember az ő kis mikrokosmosát, mely szeme előtt feküdt, óriásnak látta s a makrokosmos távoli ismeretlen birodalma sokkal kisebbnek tűnt fel előtte, semhogy elhitte volna, hogy az ő óriási világa csak csekély részét teszi ennek a széleshatárú imperiumnak.

A monista filozófia, mely, mint neve is mutatja az egységes bölcselet céljaiért küzd, bár még nem bontakozott ki eléggé s bár egyes tételei túlzottak, vagy most még túlzottaknak tűntethetők, egy eredményt mégis elért, t. i. azt, hogy az ember helyét a természetben kijelölte s kimutatta a szerves világ többi osztályaihoz való szoros kapcsolatát. A mint Darwin »Leszármazási teóriájában« kijelöli az ember phylogenetikai helyét, úgy Haeckel e tényből levonja következtetéseit s kifejtván Darwin tanait felállítja tanát, hogy az ember csak a nagy természet törvényei alatt áll, s minden ezzel ellenkező irány nemcsak nevetséges, de káros és hiábavaló! Ebből az alapigazságból kiindulva, aztán keresni kezdi, hogy mik is azok a törvények, melyek az emberiség »Magna Charta«-ját tehetik, mely emberi törvények, babonák, előítéletek állanak ezekkel ellentétben, miként lehet e kontroverziákat eltüntetni, a hiányokat pótolni s az emberiség minden munkájába, minden tettebe, minden gondolatába uralomra juttatni a természet törvényeit, az egységes általános örök igazságokat. Keresi ezeknek a törvényeknek a helyét a vallásban, a társadalomtudományban, a jog- és természettudományok terén, követeli őket a filozófiában s e kutatás eredményeit összefoglalta egy könyvben, a »Welträthsel«-ben, ebben a sokat vitatott, czáfolt, szidalmazott munkában, mely minden fogyatkozása mellett is oly hatalmas mű, hogy a jövő kor filozófusai nem hagyhatják figyelmen kívül tanait, az emberiség nem mellőzheti tanításait s az elfogulatlan bíráló csak tisztelettel és csodálattal adózhatik egy roppant tudású elme leszűrt s összegezett igazságainak.

Du Bois Eeymondnak a berlini tudományos akadémia »Leibnitz« gyűlésén 1880-ban tartott híres »Ignorabimus« beszéde azzal a kérdéssel foglalkozott, hogy melyek azok a problémák, melyeknek megoldása sem most nem áll a tudomány

hatalmában, sem kilátásunk nincs arra, hogy ezeket valamikor megfejthessük. E problémákat, számszerint hetet »Welträthsels« »Világrejtelvények« nevével nevezte, mit magyarosabb fordításban »Rejtélyek rejtélyének« is nevezhetnénk. E megoldhatatlan kérdések Du Bois Keymond szerint: 1. Az anyagnak és erőnek mivolta. 2. A mozgás őseredete. 3. Az élet első megjelenése. 4. A természetnek látszólagos terv és célszerű berendezése. 5. Az első érzéseknek és az öntudatnak keletkezése. 6. Az értelmes gondolkodásnak és a szoros értelemben vett beszédnek eredete. 7. Az akarat szabadságának kérdése.

E megoldhatatlannak látszó kérdések megoldásával kezdi meg Haeckel filozófiai tanainak kifejtését s kijelenti, hogy az emberi gondolkodásnak e végső postulatumait az emberi léleknek, legmélyebben fekvő kérdéseit a filozófiának legnehezebb problémáit megfejteni s megmagyarázni képes s hogy állítását igazolja sorra bíráló alá veszi ezeket a kérdéseket s ennek kapcsolatában az emberiségnek minden fontosabb vitatételére a lelkivilágnak minden terére kitér s míg felállítja itt is igazságait, míg a rejtélyek rejtélyét minden emberi dolognak, tettnek, gondolatnak mélyen megoldani törekszik, kibontja egész filozófiai rendszerét.

A munka négy részből áll: az első rész az Emberrel, a második rész a Lélekkel, a harmadik a Világgal, a negyedik rész végül Istennel foglalkozik.

Mint láthatjuk tervszerűen egy archimedesi csigavonalhoz hasonló módon bontakozik ki a mű: kezdi először a legközelebb eső, legkézzelfoghatóbb tárgygyal az Emberrel, mint a materiának legfontosabb megjelenési alakjával, áttér aztán kevésbé reális és pozitív alapon álló témára a Lélekre, mely szélesebb alapot nyújt a filozófiára s tágasabb teret szolgáltat a kombinációk számára, majd a Világgal az ember számbeli és lelki összességét veszi tárgyalás alá, míg végül Isten kérdésével foglalkozva a kozmológia világában legáltalánosabb és legnehezebb problémák megoldását kísérti meg.

Mindenesetre az első rész az, mely teljesen méltó a tudós szerzőhöz s a nagy filozófushoz, ez az, mely szabatos, korrekt érveivel, szilárd és áttekinthető szerkezetével mintaként állhat stilszta szempontból, a melyen a bölcselő legbiztosabb alapon áll s leghatalmasabb fegyverével küzdhet a pozitív természet-tudományokkal, az anatómiával, a biológiával. Ebben a részben, mintegy expozében állítja fel a monistikus filozófia alapját

s miután éles pillantást vet századunk kultúrájának mai történetére, jogtudományunkra, államszervezetünkre, iskoláinkra, az egyházra, megbírálja a filozófiában uralkodó anthropomorphismust, rámutat a Dogma és Értelem közti küzdelemre és végül szembeállítja mindezzel a természettudásnak, mint az igazsághoz vezető tudásnak hatalmas fejlettségét, megdönthetetlen erősségeit, levonja következtetését, hogy ily körülmények közt egyetlen igaz bölcselet a reális alapokon nyugvó világismeret, egyetlen üdvös irányeszme a természet törvényeiben rejlik s a jövő századhoz méltó egyetlen filozófia a monizmus.

Ez a monizmus a természet világban levő összhangzatot akarja kimutatni, hogy az emberek tudásában székelő tömérdek balhítet, babonát, félreértést megdöntse. A legdisszonansabb emberi tévedés ellen, mely legélesebben megosztja az egységes természetet s mely tömérdek szándékos félremagyarázásnak és öntudatlan balhiedelemnek volt forrása: az »Isten képmására teremtett ember« ellen, a világ központja ellen indítja meg a harcot a természettudományok Galileója s az egész első részben azt bizonyítja be, hogy nem az ember körül forog a világ, de a Homo sapiens forog a világ forgásával tovább, mint a Pitheci, mint a Prosimae s mint a szerves világ többi képviselője.

Legszebben, leglogikusabban az ember helyzetét a világmindenségben »Komologische Perspektive« alfejezetben mutatja be, mely részt, minthogy a munka egyik legszebb lapja, másrészt mivel igen jellemző Haeckel előadási modorára nézve itt adjuk: 1. A világegyetem (Universum v. Kosmos) örök, változatlan és határtalan. 2. Substanciája két attribútumával (Anyag és Erő) betölti a végtelen teret és örök mozgásban van. 3. Ez a mozgás mint egységes fejlődési folyamat a teremtés és megsemmisülés periodikus változásával véghetetlen időig folyik. A tért kitöltő aetherben található számtalan világtest, melyek mind a »Substantia« törvénye alatt állanak: mialatt az Universum egy részében a forgó világtestek lassankint visszafejlődnek és elpusztulnak, másrészen a világűrnek új világtest keletkezése és fejlődése áll be. 5. Napunk is egyike ezeknek a megszámlálhatatlan, múlandó világtesteknek, melyek a nap körül forognak. 6. Földünk egy hosszú lehülési folyamaton ment keresztül, mielőtt rajta cseppfolyó víz és ezzel a szerves élet első föltétele keletkezhetett. 7. Az erre bekövetkezett biogenetikai folyamat, számtalan organikus alaknak lassú fejlődése és átalakulása sok millió évnél (száz milliónál is többnél!) leforgását vette igénybe.

8. A különböző állatfajok között, melyek a biogenetikai fejlődés későbbi lefolyásában földünkön kifejlődtek, a gerinczesek törzse, minden többi állatfajt fölülmúlt a fejlődésben. 9. Mint a gerinczesek osztályának legjelentősebb ága, később (a Trias periódus alatt) fejlődött ki alacsonyabb fajú csúszó-mászókból és két-éltűekből az emlősök osztálya. 10. A legtökéletesebb és leginkább kifejlődött ága ennek az osztálynak a Primatesek rendje, mely először a Tertiär-kor kezdetén (legkevesebb három millió éve) alacsonyabbrendű patásokból (Prochoriatusokból) keletkezett. 11. A Primatesek ágának legfiatalabb és legtökéletesebb ágazata az ember, mely csak a Tertiär-kor végén egy sorozat ember-szabású majom után fejlődött ki. 12. Ezek szerint az u. n. »Világtörténet« vagyis az alig pár évezredre terjedő idő, melyen keresztül az ember művelődéstörténete lejátszódott, nem egyéb egy számba nem vehető rövid epizódnál a szerves föld történetének hosszú lefutásában, a minthogy ez is kicsiny része a bolygórendszerünk történetének; és valamint Föld-anyánk múlandó nap szilánk a véghetetlen világűrben épp így az ember is csak egy parányi plasma-magocska a múlandó, változandó szerves természetben.

Ezeket az itt kifejtett igazságokat fejtegeti aztán a következő fejezetben, a »Testalkotásunk«, »Életünk«, »Egyéni fejlődéstörténetünk«-ről szóló lapokon. Mindenütt az érveknek egész csatasorával, a bizonyításoknak minden fegyvereivel Darwin tanának igazságait bizonyítja, s igazolja azt az állítást, hogy az ember szoros összeköttetésben áll a nagy természettel, hogy a gerinczeseknek csak legnagyobb fejlettségű rendje s mint ilyen mind azon törvényeknek alá van vetve, mely uralkodik az egész állatvilágon.

Mint előzőleg kijelentettük, e részt tartjuk a legtökéletesebbnek, a legszilárdabbnak, a legpontosabbnak az egész munkában. A megdönthetetlen érvek sorában oly elvitázhatatlan igazságú bírakat idéz, mint Darwint, Lamarekot, Herbert Spencert, Virchowt, Köllikert, Gegenbaurt, Johannes Müllert és még számos mást, kiknek neve biztosíték tanaik igazsága felől. A modern tudásnak legjobban tanulmányozott talaján halad, s miután előzőleg egy történelmi áttekintés keretében rámutat arra, hogy a mai kor előrehaladt ismeretei következtében egyedül csak ez az álláspont helyeselhető, szigorú logikával, lépésről-lépésre halad előre, végső igazságáig, Darwin törvényéig.

Elfogultság állíthatja csak, hogy minden egyes állítás és érv kizárná a további vitatkozást, Igenis lehet találni egy-néhányat, melyeknek igazolását nem fogadhatjuk el minden kétkedés nélkül. Így p. o. Dubois »Pithecanthropusat, melyet mint egyik bizonyító érvet döntő fontosságúnak tart az ember leszármaztatási teóriánál, koránt sincs oly határozottan megállapítva, mint Haeckel hiszi.

Az 1895-iki leideni internacionális kongresszuson igen tekintélyes szakértők emelték fel szavukat ellene s ezek sorában állott maga Wirchow is. Úgyszintén a »Biogenetisches Grundgesetz «-on is sokat változtatott és bővített a behatóbb vitatkozás s oly határozott formában, mint azt a »Faji fejlődéstörténetün« című fejezet 94. oldalán találjuk, egyáltalában nem fogadható el.

A megtámadható érvek nagyobb tömegével azonban inkább csak a második részben találkozunk, mely nagy hanyatlásra mutat az elsővel szemben, s mely egyáltalában nem felel meg annak a várakozásnak, melyet az első rész olvasása után hozzáfűzünk.

Már a terjedelem csekély volta is kizárja azt, hogy korrekt, pozitív, szilárd bázison nyugvó igazságokat állítson fel a pszihológia köréből. Maga a pszihologia mint tudomány is, még oly kezdetén áll a fejlődésnek s oly bizonytalan talajon mozog, hogy filozófiát levonni belőle, sőt a lélek mibenlétének lényegére hatolni nem 150 oldalon nem lehet, de nem sikerült ez élet hosszú során végzett beható bűvárlatoknak s oly kiváló filozófiai munkának sem, mint Spencer »Principles of Psychology «-ja.

Haeckel itt is egy igazságot akar igazolni, t. i., hogy a lélek mint transcendentális fogalom nem létezik, hogy a lélek idegrendszerünknek funkciója, tehát mint ilyen múlandó.

A tétel első részének bizonyítása nem tételez fel nagy fáradságot, hisz hála Istennek már mégis elhatolt a tudomány ismerete annyira, hogy az az elröppenő, fájó, szenvedő vagy lángoló lélek már csak a képes beszédben létezik s a legtöbb ember többé-kevésbé sejtí, hogy gondolkodásának, tehát lelki világának is vannak épen úgy szervei, mint táplálkozásának, vagy lélegzésének. Csak az igen műveletlen, vagy az igen tendenciózusan elfogult ember előtt ismeretlen a központi idegrendszernek létezése és hivatása s az egyház félremagyarázott tanai daczára is inkább hódított a kézzelfogható való, mint a láthatatlan képzelet.

Haeckel is a pszichológia lényegét tárgyalva elősorolja a pszichológiának ezeket az alaptételeit, szól annak módszereiről, phylogenetikai pszichológiát állít fel, egy szóval a pszichológiának, mint tudománynak egyedüli jogosultságát bizonyítja a Lélek megismerésének módjául ép úgy, mint az anatómiát és fiziológiát vette az ember tárgyalásánál.

Mindeddig semmi czáfolni valót nem találunk; világos ma már minden fel világosodott ember előtt, hogy a »Lélek« nem metafizikai téma, hanem a pszichológiának tárgya s így hát csak ennek segélyével tárgyalható. A pszichológia, a fiziológiának ez az oldalága, pedig bebizonyította, hogy a lelki élet működése bizonyos szövetelemekhez, a pszihoplasmához, vagy ennek modifikációjához a neuraplasmához van kötve s így ugyanazon általános törvények alatt áll, mint a szervezet többi szöveti alkateleme, vagyis mint reális pozitív élettani orgánum, a tudományos kutatás pozitív eszközeivel kutatható.

Így aztán a lélek fokozatainak kutatásába ereszkedik a bűvár s miután az egységes alapot a »pszihoplasmá«-ban véli feltalálni, ebből kiindulva felállítja az érzéseknek fokozatát.

Öt fokot állít fel az idegrendszer fejlettsége szerint: 1. a hol csak a differenciátlan pszihoplasma reagál; 2. a hol megkezdődik az egyszerű érzékszervek különválása; 3. a hol specifikus érzékszervek fejlődtek ki; 4. hol idegrendszernek központi kifejlődése található, mely azonban csak öntudatlan érzéseket közvetít és végül 5. a hol a központi részben a tudatos érzéseknek székhelye fejlődött ki.

Tovább menve az érzések fajait veszi sorra s kezdve a legalacsonyabb lelki működésen, a spontán mozgáson, (mely által a szerves világ a szervetlentől megkülönböztethető), áthalad ennek fokozatain a növekvésen, a kiválasztáson, összehúzódáson stb., majd a reflexekre tér át s igen szép levezetését adja phylogenetikailag a reflexmozgások keletkezésének, melyhez az egyszerű és összetett reflexek elméletének főbb vonásait csatolja. A reflexekkel szemben s azoknál egy fejlődési fokkal magasabban áll az öntudat, mely a képzet keletkezése, az emlékezet létrejötté és a képzettársítás útján keletkezik. Az öntudatnak egyik formájaként tekinthető az ösztön, melyet lappangó öntudatnak is neveznek; ezt tárgyalja Haeckel ezután, hogy áttérjen az öntudatnak legtisztább fokára, az értelemre, ennek kifejezőjére, a nyelvre, s e mellett a másik hatalmas szellemi tevékenységre: az értelemre. Az ezek felett álló akaratot és a szabad akaratot

befejezésképen tárgyalja s ezzel zárja be a léleknek s a lelki világnak tárgyalását.

Mindenekelőtt általánosságban megjegyezhetjük, hogy igen, de igen sok fontos kérdést elmellőzött az író s igen sok felett csak úgy általánosságban elsiklott. Így a reflexeknek egymás alárendeltségét nem is említi, úgyszintén alig szól az érzékszervek működéséről, holott e kérdések pszichológiai szempontból első sorban tárgyalandók.

A pszichológiai rész különben egyáltalában nem kielégítő, a mennyiben itt minden egyes kérdés oly fontos, oly nagy jelentőségű s oly körültekintő széles terjedelmű indokolással bír, hogy ily rövid térfogatra szorítva egyrészt nem elég világos, másrészt nem elég indokolt. Haeckel abba a hibába esik, hogy oly előismeretek bírását tételezi fel olvasóiról, melyekkel szaktudósokon kívül igen csekély ember rendelkezik, s a melyek birtoka egészen feleslegessé teszi az ő fejtegetéseit. Ezenkívül igen sok tulhajtás és czáfolható érv van e részben. Mindenekelőtt a mit a pszihoplasmáról állít, nem áll. Plasma érzéssel és élettulajdonossággal, mint plasma nem bír, csak mint protoblasta, sejt, vagy egysejtű lény. A plasmának vannak kémiai, fizikai tulajdonosságai, de vitálisak nincsenek. Schultze Miksa helytelenül magyarózott protoplasma elméleteinek egy késő megjelenése Haeckel állításai, melynek igazságát mai napság egyáltalában nem ismerhetjük el. Úgyszintén túlzott állítás, mit az alsóbbrendűek lelkéről ír, a sejt lélekről, a növényi lélekről stb. Mindenesetre áll, hogy bizonyos behatásokra bizonyos reflexekkel válaszol az illető orgánum, de ezek a jelenségek még oly kevésbé ismertek s a találgatásnak még oly szabad tereuma áll itt a bűvárok előtt, hogy a lélekről e részben csak igen elfogult állítást kockáztathatunk, mely állítást semmi reális pozitív érv nem támogathat.

Nem helyeselhetjük itt az előadás módot sem. Véleményünk szerint az író igen sokat foglalkozik az ellentétes nézetekkel, a történelmi fejlődéssel, azonban nem czáfolja meg kellőképpen — bár megczáfolhatná — az ellenkezőket, valamint nem vonja le a történelmi fejlődés tanulságait, melyek önként kínálkoznak. Igen sokat foglalkozik oly igazság bizonyításával, melyet az előbbi részben igazolt, s melynek valóságában legkevésbé kételkedhetünk, ez t. i. a léleknek phylogenese és ontogenese. Itt igen széles alapokat rak le, mely felé nem tud megfelelő hatalmas épületet emelni. Általános hátrány, hogy a

tudományos bizonyítás igen kevés ebben a részben s a felállított igazságokat csak az fogadja el valónak, a kinek épen jól esik, vagy mondjuk, a ki a nélkül is meg van győződve e tanok helyességéről.

Mindezek a hátrányok, mint később még rámutatunk, a munka vázaltszerűségének következménye. A rövid terjedelem kizárja azt a széles, hatalmas bázisú indoklást, mely Fechnernek, vagy Herbert Spencernek pszichológiai munkáját jellemzi. Inkább csak a fő vonásokat vázolja, az irányokat jelöli ki, melyeknek helyességéről ő meggyőződött s melyek megbíralását az olvasó magánfáradozására bizza. Ez természetesen egyáltalában nem helyén való komoly filozófiai munkánál, népszerű műben pedig azért nem lehetséges, mert maga a tárgy oly kevésbé ismert s a köztudomással annyira ellenkezik, az író felfogása, hogy nagyterjedelemben egyáltalában nem fogadhatják el kimerítő és igen rationalis bizonyítás nélkül.

Mindazáltal Haeckel szelleme e részben is adott méltót és kiválót. Tökéletes a léleknek phylogenetikai és ontogenetikai leszármaztatása, igen figyelemreméltó, a mit az alsóbbrendűek lelki tevékenységéről állít, szép a lélek örökléséről írt rész; a lelki élet alapelemeinek; a reflexeknek, képzeteknek, emlékezetnek magyarázata pedig teljesen igaz és bebizonyított tényeken alapszik.

A pszichológiai rész másik igazságának bizonyítása, t. i. a lélek halhatatlanságának tagadása sokkal nagyobb munkát ad, mint a fentebbiek. A köztudatban meggyökerezett valót, az emberi természetnek egyik postulatumát akarja kitépni minden kárpótlás reménysége nélkül.

Hiszen a lélek halhatatlanságában vetett hit érzelmi világunk egyik alapköve, erkölcsi világrendünk alaptörvénye s tagadni, sőt megsemmisíteni veszélyes operáció.

A ki valamennyire csak ismeri a tudományos ismeret mai állását, az bizonyára nem köt illuzórius reményeket a földöntúli élethez s az egész transcendentális, fantasztikus postmortális világhoz. Azonban, a ki valamennyire csak járt emberek között és ismeri az emberi természetet, az jól tudja, hogy ennek a természetnek szüksége és nem önző hiúsága az a remény, hogy nem semmisül meg, mihelyt tetemmé válik. Ez ép olyan szükséglet, mint a víz, mint a levegő, ez organizmusunkban rejlik valamely még eddig meg nem magyarázott dispositió következtében. Ez meg van mindnyájunkban, valamint meg volt

Haeckelben is, ki bizonyára nem. foglalkozik a postmortális étellel, hanem, érdeklő, hogy mi is történik velünk a halál után. Emberi mivoltunkat nem tagadhatjuk meg soha s minden cselekedetünkre, minden gondolatunkra rányomjuk azt az őseredeti, emberi bélyeget, mely közös, akár Darwin, akár szegény szénégető oláh legyen is az ember. És a filozófiának, mely embertől ered s melyet emberek számára írtak számot kell vetnie azzal, hogy emberek boldogítására állított fel. Nem a Mars lakóknak, de a mi igazságainknak magyarázása és megvilágítása feladata a bölcselőnek s ezért az emberi természettel mindig számot kell vetni, mielőtt azt tanítani és idomítani akarnók. Ezekből a szempontokból tekintve Haeckel munkájának pszichológiai részét csalódással kell beismernünk, hogy nem nyújtotta azt, mit reméltünk tőle; s csak a következő rész még, igaz filozófiája engesztelheti ki s felelteti a megelőző fejezet hiányait.

A világnak, a mindent magába záró véghetetlen térnek törvényei, tüneményei alkatelemei oly filozófiai kérdések, melyek az értelemnek és tudásnak legmagasabb fokát, legélesebb fegyverét szólítják munkába. Vakmerőnek látszó óriás feladat megbírálni azt a szervezetet, melynek mi csak elenyésző kis atomja vagyunk, s egyáltalában lehetetlenségnek tűnik fel, oly magas szempontra emelkedni, a föld fiának, hogy onnan áttekinthesse az őt körülvevő világot. Ha születik is talán e filozófiának Mózese, nem talál majd Nebo hegyére, honnan végigpillantsa az ígért földjét, a pozitív igazságnak Kánaánját. Haeckel kozmológiai filozófiájáról sem állíthatjuk tehát, hogy kézzelfogható, pozitív érveken nyugvó nézetet tár elénk — ezt a tárgy óriási térfogata s tudományos ismeretinknek hiányos volta mai napság kizárja, azt sem bizonyíthatjuk be, hogy a valóságnak minden mondásában megfelel: azonban azt igenis tényekkel erősíthetjük, hogy mindazon munkák közt, melyek mai napig e kérdés felett vitatkoztak, a Haeckelé a legrealisabb, legmélyebb, legvalószínűbbek egyike. Kant ifjúkori műve az »Allgemeinen Naturgeschichte und Theorie des Himmels«, mely sajnos befejezetlen maradt, állít hasonló nézeteket és Spinoza »Ethicájával« lehet összevetni e monistikus tanokat.

A világtörvényeit kutatva mindenekelőtt az egységet mutatja ki s ezt az egységes, általános, örök érvényű törvényt a »Substantiateóriában« állítja fel. Ez a teória, melyet az anyag és az erő megmaradásainak törvényeiből egyesített, tulaj-

donképen Spinoza »Ethicájában« látott először napvilágot, a ki azt állítva, hogy az erő és az anyag a substantiának csak »modusa«, megjelenési formája, ugyanazt mondta, mit Haeckel bizonyít, ki tovább folytatva az okoskodást az anyagról és erőről bebizonyított törvényeket visszavezeti az egységes alanyra, a substantiára s ebben egyesíti őket.

A substantia, melynek egyik modusa az anyag, másik modusa az erő megsemmisíthetetlen, de nem teremthető. A világot ő alkotja, mint anyag a sensualis világot, mint erő a dinamikai világot s e két megjelenési forma változatainak s változatok kombinációinak kell tartanunk a környező világrendet.

Már most azonban ennek a substantiának mibenlétével kell tisztába jönnünk s bizony itt azonnal kijelenthetjük, hogy véleményünk szerint ez ma még megoldhatatlan kérdés s Haeckelnek sem sikerült megoldani bármint állítja is. Az aether fogalmának magyarázata bizonyos pontig igaz csak; azután lehet valószínű, lehet valótlan. Haeckel t. i. indukciójában a végső anyagfogalomhoz jutva az aetherben véli feltalálni a substantiát. Valóban a természettudományok mai álláspontja szerint az aethert tekintik a legősibb, általánosabb anyagfogalomnak s állítólag létezését kísérletek is igazolták (Heinrich Hertz 1888) tehát nemcsak hypothesisen alapszik. Aether mozgásról is szólhatunk, ha az aethernek atomistikus szerkezetet tulajdonítunk, sőt talán elfogadhatjuk a pyocnoticus sűrűsödési elméletet is, ha az aethernek struktúrát nem tulajdonítunk.

Mindenesetre a »Weltrathsel«-nek egyik legmélyebb igazságú pontja s a monistikus filozófiának alaptörvénye itt e részben és pedig a »Substantia teória«-ban rejlik. És bár kézzelfoghatólag bizonyítani e teóriát még nem lehet, bizvást mondhatjuk, hogy a legvalószínűbb igazságok egyikét itt állította fel Haeckel s ezzel a világ ama egységes alkotásának itt adott kifejezést. A kémia az anyag egységét, a fizika az erők egységét kutatja s legújabban mind közelebb jut — bár még csak bizonytalan léptekkel — a kémia ahhoz a ponthoz, melyhez a fizika már megérkezett. A kémia és fizika világának egyesítését pedig in filozófia meg lehet jelölni már, ha biztosan kimutatni a kettő közötti átmenetet in praxi még nem is tudjuk. Úgy lehet felfogni a dolgot, mintha egy izzó fényforrást vennénk: a fényt látjuk, a meleget érezzük, mind a kettő csak megjelenési tulajdonsága annak az izzó testnek, mint a hogy az anyag és az erő csak megjelenési formái a substantiának. Jól tudjuk, hogy ugyanazon

egy test tulajdonsága a fény is, a kettőnek egymásból való keletkezését azonban megmagyarázni ép oly kevésbé tudjuk, mint az anyagnak és erőnek viszonyát.

Haeckel ezt is megkísérte magyarázni, még pedig igen éles elméjűséggel s e kérdést érintő vélemények között a legnagyobb valószínűséggel.

Veszi a substantiát az aether képében s feltételezi erről, hogy struktúrája nincs, de mozgási képessége (dispositiója) van. E mozgási képesség folytán az eredetileg homogen strukturátian aetherben sűrűsödési pontok keletkeznek, a melyeket egymástól kevésbé sűrű rész (inter-aether) választ el. A sűrűsödés előrehaladásával a két rész közt mind nagyobb lesz a különbség, míg végül az egyik a sűrűsödött rész az égi testek magasságának képzéséhez szolgáltat anyagot, míg az ezt körülvevő inter-aether további mozgásai fejtik ki az erő jelenségeket: fényt, hőt stb. Ez a teória, mint e rövid vázlatból is kitűnik igen szellemes, igen világos s a monistikus filozófiának sarkalatos igazságává válhatna, ha egyetlen hypothesisist elismernének t. i. a szerkezet nélküli aethernek mozgási dispositióját, képességét. Azonban ez véghetetlenül bizonytalan metafizikai állítás! Honnan nyerte vajjon az aether ezt a dispoziációt, ki öntötte bele? Mi okozta, mi teremtette? S itt megáll a monistikus filozófus is, vagy egy újabb hypothesisissal felel, mely mögött újra fölüti fejét az ismeretlenek birodalma.

Viszont ha az aethernek atomos szerkezetet tulajdonítunk atommozgásokkal, akkor megmagyarázhatjuk az erőt, de nem az anyagot, a mennyiben az atomok között levő részt is ki kell tölteni valamivel s ennek atomos közeit ismét valamivel s így tovább ad infinitum. Ezért ez a nézet sem fogadható el s mindenesetre alatta áll a fentebbi sűrűsödési teóriának, melynek egyetlen hypothesisise bár meg nem magyarázható, de nem valószínűtlen.

Mindenesetre, ha a pozitív eredményeket vesszük számba s azt bíráljuk, hogy e monistikus filozófia mennyiben vezetett a nagy világrejtélynek, a világ szerkezetének megfejtéséhez, nem dicsekedhetünk ugyan azzal, hogy a végső okig eljutottunk, de azt állíthatjuk, hogy az igazság felé vezető útnak egyik legutolsó állomásáig elérkeztünk, a mely már mintegy gyűjtő és rendező állomás gyanánt az alája rendelt s itt találkozó teóriáknak igazságait, a tudományos vizsgálatok eredményeit s a világ különböző jelenségeit, tüneményeit s ezek okát egyesíti,

egységessé teszi s ez az egységes pályatest indul tovább, hogy az igazsághoz vezessen.

A mi a világ teremtését és fejlődéstanát illeti, ez a kérdés úgy teológiai szempontokból, mint tudományos kutatás tárgya gyanánt igen erősen és sokoldalról meg van vitatva s így Haeckelnek e kérdésről szólva, nem kell egyebet cselekednie, mint felsorolni a különböző nézeteket, felfogásokat, tanokat, ezzel szembeállítani a tudománynak és a pozitív ismereteknek álláspontját s ebből aztán levonni a tanulságot. Csakugyan e fejezetben míg egyrészt különböző vallások tanításait sorolja elő, másrészt Laplace, Humboldt, Kant, Leye Geogeniáját állítja elének s ezzel ezáfolja a deisztikus és dualisztikus filozófiát. A teremtés végső okát kutatva, túlzásba csap itt is, a mennyiben a substantiában rejlő mozgási képesség itt is kísért pozitív érv gyanánt, melyet itt sem fogadhatunk el. E hiányon kívül a többi rész, mint tudományosan igazolt állítás (Laplace: Nebularteória, Clausius: A világ entrópiája, Leye: A föld története) teljesen megállja helyét s mint a mai tudományos ismeretek összegezése e kérdésről pozitív, szilárd filozófiát nyújt.

Bontja e résznek érdemeit a teológiával folytatott vitatkozás s czáfolás, mely egyre élesebbé válik, hogy legélesebb összecsapása aztán az utolsó résznek tartalma legyen, mely rész a hit világában követel jogosultságot és uralmat a monistikus filozófiának.

Haeckelnek, a természetes fejlődés buzgó hirdetőjének itt saját érvelésével válaszolhatok, midőn ráakarok czáfolni vallástámadó állításaira.

Ugyanis, ha csak a természetes fejlődés törvényeit ismerjük el helyesnek és jogosnak s a morphológiában is azokat a jellemvonásokat vesszük első sorban fő jellemvonásoknak, melyek a phylogenetika során legkorábban jelentkeztek, úgy a pszichológiában is az emberi szellemi funkció fő-fő jellemvonásául tekinthetjük a hitet és a vallást, mely a legrégebb kortól napjainkig fennállott, fennáll s az emberiség szellemi életének leg-hatalmasabb mozgatója volt. És mint a hogy Haeckel a »Leszármazás teóriájánál« a legmagasabb szószólója tiltakozik az ellen, mintha az Embernek »a világ központjának« joga volna lenézni az állatvilágot s megvetni a természetes fejlődés rokoni köteleit, úgy tiltakoznunk kell ugyanakkor, midőn ugyanez a Haeckel a XX. század tudásának birtokában elfogult lenézéssel és csaknem gyűlölettel beszél múlt idők hitéről, filozófiájáról,

melyre az akkori idők ép oly nagy lángelméji, mint Haeckel, ép úgy esküdtek, mint Haeckel a maga igazára.

Igazi filozófus tudja, hogy mindennek, mi létezik, oka van. A minék pedig oka van, annak hivatása is van. A minék hivatása van, nem lehet haszontalan, a mi pedig hasznos volt, vagy hasznos, vagy hasznos lehet, arról kicsinylőleg szólnunk nem szabad. A vallás pusztán azzal, hogy mai napság is létezik, bebizonyította jogosultságát s Haeckel önmagával jön ellentmondásba, ha »Causal-Gesetzet daczára ezt a jogosultságot tagadja.

Másodszor az egyháznak, mint szervezetnek, nagy kulturális feladata van, úgyszintén nagy szerepe az erkölcsi világnézet szabályozásában, mely feladatokat, mindaddig, míg helyesebb és tökéletesebb helyettesítőről nem gondoskodunk, nem hagyhatjuk vezető nélkül. Megfelelő tökéletesebb szervezetet e tekintetben még nem tudtak életbe léptetni, az a sok teória, kombináció, tervezetés, mely részint eszményi, részint fantasztikus, részben tudományos alapon látott napvilágot, csak írott malaszt maradt, semmi szerephez, semmi eredményhez nem juthatott, ha alkalmazásáról lőn szó.

Ebbe a kategóriába tartozik Haeckel monistikus istentisztelete is.

Föltétlenül igaz és az én szerény véleményem szerint, egy XX. századbeli ember lelkének megfelelő hit az, melyet Haeckel mint monistikus vallást hirdet, hogy Isten a természetben rejlik« hogy a mi templomunk a természet, hogy a mi legfőbb erkölcsi, vallási, esztétikai törvényeink csak a természet törvényei lehetnek, azonban épen itt mondja, mellékesen érintve ugyan, hogy »Religion ist Privatsache«, s ennek értelmében nem szabad ezt a vallást sem oktrojálni másra, nem szabad ennek a kedvéért pusztulást hirdetni tüzzel-vassal azokra a vallásokra, melyeket milliók hisznek, milliók, kiknek az értelme ugyan még századokkal elmaradt s így nem is foghatja fel a monizmus igazságait, de a kik épen úgy emberek, mint mi vagyunk, épen oly lélekkel, mint mi, vágyódva a hit után, melyet a mi — számunkra érthetetlen tanaink nem nyújtanak. Vagy azt gondolja Haeckel, hogy az a német, vagy magyar paraszt vigaszt talál a jégverés után abban, hogy ez is a »Substanz-Gesetze«-nek egyik fényes bizonyítéka? Nem könnyebbül-e meg inkább az egyszerű lélek, ha azt hiszi, hogy ez egy hatalmas, jóságos Úrnak megmásíthatlan akaratára, mely nyomán még bizonyára valamely előre nem látható áldás

fakad? Mindenesetre itt ép oly jogos, ép oly hasznos, ép oly áldásos az a naiv hit, mint a legműveltebb tudósak pozitív, reális tudása — az is nem mindig.

Az egész résznek tagadhatatlanul sok mély és új igazsága van. A vallások elavultságát kimutató fejezetek, az egyházi szertartásokat s az ehhez kapcsolt babonákat tárgyaló rész sok nagy igazságot tartalmaz. Hatalmas érveket nyújt az újabb, tisztult hit s a tudomány hite a monizmus számára. Etikai részében a czélzatosságnak tagadása, a véletlennek bírálata s a pantheizmus méltatása egyike a legszebb, legvilágosabb filozófiai tanoknak, melyeket Thalestól napjainkig megírtak. Mély pozitív valón nyugvó tételek kivételt nem ismerő szabályok ezek, melyeket meg lehet magyarázni a legegyszerűbb léleknek is s melyekkel meg lehet magyarázni a legbonyolultabb jelenségeket is.

Valóban kár, hogy e mellett a részek mellett elfogult, sokszor kicsinyes vitatkozások foglalnak el helyet. A vallások bírálatánál nem lett volna szabad egy szempontból a tudás magaslatán álló tudós szempontjából tekinteni a tárgyat, hanem vizsgálni annak történetfejlődési jelentőségét s azt a hivatást, melyet betölt oly egyéneknél, kiknek értelmi világuk ma is abban az állapotban van, mint volt akkor, mikor e vallások a kornak megfelelő filozófia volt.

Természetes, hogy a vallásos felfogás a szónak üres fejtegetésébe is csaphat át, külsőségek, tekintélyek imadásába; babona, előítélet vakíthatja el az embereket még a XX. század végén is s így üdvös és kulturális misszió megtisztítani az emberiség lelkét ily mérgektől. Hanem ilyenkor is meg kell válogatni a módot, az orvosságot! *A hit ne sértessék, csupán az értelmezés javíttassék!* s ez is csak annak a léleknek megfelelő módon, mely magába fogadja a hitet. Monistikus filozófia természetesen a természet törvényeit olvassa bele a biblia szavaiba s az mint filozófiai, költészeti emléket becsüli és tiszteli; a kézi munkával foglalkozó iparos számára érthetőbb, világosabb s lelkéhez könnyebben hozzáférő képes beszédben találja vigaszát, erkölcsi nézeteit, filozófiáját, bár a köztudomású, általános természeti törvények igazságait fölébe helyezi a vallásnak, olykor homályos, olykor elavult nézeteinek. A föld népe csak a Szentírásból, csak a vallásból meríti azt a lelki műveltséget, mely az emberi társadalom tagjává teszi s ha ezt a szentírást czáfolni kezdjük előtte, megingatjuk lelkét,

mely nem elég művelt, hogy a czáfolatok súlyát és igazságát bíráltni tudná s így bizonytalanságba, sötétségbe dől, elveszti erkölcsi alapját s veszedelemmé válik a társadalomra nézve, mint azt a szocializmus félremagyarázott tanainak áldozatai a földfelosztók és anarchisták szomorú példája mutatja.

Ép, mert ezeket a szempontokat szem elől téveszti s egyoldalúlag ítéli meg a hit jelentőségét, ép mert nem számol a reális világgal s annak mozgó erőivel, ítélnék Haeckel monistikus etikáját túlzónak még igazságaiban is, bár nagy filozófiai értékűnek, de utópiának. Nem teljes, nem kielégítő ez az etika, érezzük, hogy nem elégíti ki s annak a széles alapnak, a melyet első részében találunk a »Welträthsel«-ének nem méltó koronája s a monistikus filozófiának nem igazi etikája.

Mert a »Welträthsel« sem adja a monistikus filozófiát a maga egészében, nem fejt ki a teljes egységes filozófiát, csak egy vázlat ez a könyv, s mint vázlat, gyakran elhamarkodott, gyakran hiányos.

Haeckel éltének utolsó évében írta, mint előszavában mondja, előadásából állította össze s a halál gátolta meg, hogy simítson rajta s jobban kidolgozza. Ennek tulajdonítható aztán, hogy sok igazságát nem domborítja ki, sok állítását nem bizonyítja, az érveknek teljes támogatását mellőzi, hogy csak mintegy utal az irányokra, melyeken haladnunk kell, de kellőképpen nem világítja be az utat.

Azonban azok az irányok, azok az elvek, melyekre utal valóban az igazság felé vezetnek s valóban korszerű bölcsészettnek az elvei. A »Biologisches Grundgesetz«, a »Substantia teória« oly tételek, melyeket a jövő filozófiája nem nélkülözhet. Hatalmas, magasról széttelátó pillantása, ha nem is lát élesen az apró részletekbe, de egy egységes irányzatba, egységes világnézetbe foglalja a filozófiát, melynek neve: Monismus.

S a mód, melylyel e monismust kifejti, világos, egyszerű; nyelve szilárd; áttekinthető szerkezete, közvetlen hangja mindenestre nagy hatást kölcsönözhet a »Welträthsel«-nek. Elkeseredett vitát támasztott ugyan éles kritikája s itt-ott szenvedélyes subjektivitásra, azonban egyrészt az igazság szokatlan fénye mindig sértette és fogja sérteni a vakondok és bagoly szemeket, másrészt a hit és érzelm világát érő támadás sokkal erősebb s sokkal kevésbé igazolt, sem hogy reakciót ne szült volna.

Ez utóbbi hiány, azzal a fentemlített vázaltszerűséggel indokolják azt a nézetünket, hogy a »Welträthsel« s ebben

Haeckel nem a monismust adja, hanem csak annak legáltalánosabb tételeit, részben módszerét, részben alkalmazását is.

Haeckel nagy érdeme abban rejlik, hogy összegezte a Monismus főbb igazságait s ezeket az igazságokat a nagyközönség számára hozzáférhetőbbé tette. Nagy filozófiai fontosságú ténye, hogy rámutat a kor filozófiai, szociológiai, etikai kívánalmaira s bizonyítva a jelenleg fennálló nézetek tarthatatlanságát, egységes bölceletet követel. Az mind igaz lehet, hogy sokhelyt túloz, sokhelyt felületes, másutt szenvedélyes, azonban egy tan apostolának ez megbocsájtható, kivált, ha főigazságai kizárnak minden kétséget s ha az a tan, a melynek hirdetője lett, valóban méltó a jövő birtokára.

Mert, hogy csakugyan a monismust a jövő, az kizár minden kétséget. Nem a Haeckel tanait értem én itt, melyeket bizonyára megrostál az idő, hanem azt a filozófiát, mely a pozitív reális tudományok eredményeire építi alapját, ezeknek igazságait összegezi s ez igazságok révén a Világmindenségnek egységét hirdeti. Ezt az egységet a monismust tagadni *intra et extra hominem*, dualisztikus felfogással transcendentális lelket és mythikus túlvilágot hinni nem lehet oly XX. századbeli embernek, ki a kor műveltségével lépést tart s ki csak általánosságban is tájékozással bír a reális tudás felől. Bebizonyítani ezt a monismust ma még nem lehet, tudományos fejlődésünk még nem érte el azt a fokot, hogy erre képesek lennénk, azonban elérte azt a stádiumot, hol a dualizmust pozitíve tagadhatjuk és biztos reményünk, garanciánk van arra, hogy ezt a Monismust a jövő teljes világosságban felderíti előttünk.

Az azonban ez csak remény, ez csak feltétel, melynek aegise alatt nem szabad oly kombinációkba ereszkednünk, melyeket reális, pozitív érvekkel támogatni meg nem tudunk s ezáltal a monista filozófia egyik alapelvével, a pozitívizmussal jutunk ellentétben. Az ilyen kérdésekkel való foglalkozás, mint a végokok kérdése, a substantia lényege, ma ép oly metafizika, mint akár a Hegel, vagy Cousin transcendentális spekulációi. Ezekről kinek-kinek meglehet a maga egyéni nézete, hite, mely megfelel, tudása, intelligenciája, érzelmi világa követelményeinek, azonban ezt ma pozitív filozófia tárgyává tenni, rendszeresen tárgyalni nem lehet.

Az emberiség filozófiai eszméit nem egy kor szüli, nem egy ember alkotja. Egy bizonyos korban érnek el virágzást, egy bizonyos író ad nekik legtökéletesebb kifejezést, de ők

maguk hosszú-hosszú fejlődésen, titkos, fedett érési processusokon mennek keresztül, míg teljes fényükben és igazságukban felragyognak.

Az a filozófia, mely a tudományos eredményeket felhasználva egységes világnézetet akar teremteni s melyet ideiglenesen a monismus nevével jelölünk, ma még csak legkezdetén van fejlődési menetének. A reális tudás még oly akadályokkal küzd az igazság teljes földerítésénél, melyeket legyőzni mai napság szinte lehetetlenségnek látszik. Valószínű s az evolúció fejlődés igazságában bizva állíthatjuk, hogy az, mi ma még lehetetlenségnek látszik, a jövő századok folyamán lehetőségessé válik s akkor tetőzik majd be azt az épületet, melynek alapját most rakjuk le a monismus filozófiájával. Addig azonban, míg ez természetszerűleg, mint a tudományos fejlődés következménye meg nem történik, mi nem tehetjük meg a nélkül, hogy önmagunkat s a filozófiát meg ne czáfolnánk, ingatag alapú föltevésekkel és indokolatlan hypotesisekkel. Az egész, mit tehetünk az, hogy számba véve az emberiség mai tudásának előrehaladottságát, a tudományok korszerű állását, oly világnézetet vonunk le ebből, melynek minden pontját pozitív érvekkel igazolni tudjuk. Minthogy a pszichológiának mai álláspontja szerint, a lélek a szervezetnek funkciója és nem különálló része, szakítunk a dualizmussal és elfogadjuk ezt a reális valót, melyet számtalan kísérlet, tapasztalat igazol. De csak ennyit teszünk; annak a funkciónak mibenlétét, lefolyását, okait filozófiai szempontokból nem kutatjuk, — minthogy e téren a tudomány is csak tapogatózik és kétségek közt mozog, — hanem nyíltan bevalljuk e tudatlanságunkat s az igazság földerítését a jövőtől várjuk. Ép így járhatunk el teológiai kérdésekben. Azt mindnyájan belátjuk, hogy Darwin: »Leszármazási elmélete« értelmében, Laplace kozmológiája szerint a Biblia szavai nem vehetők szószerint. A kulturhistória, esztétikatörténet segítségével ennek a remek műnek megfelelő helyet juttatunk az irodalomtörténetben, vagy a filozófia történetében és mi követjük azokat az igazságokat, melyeket a modern tudás világos, szószerint vehető indokolt módon tár elénk. Ha azonban ennél tovább megyünk és az istenség fogalmával kezdünk vitázni, egyrésztől érthetlenné és nevetségessé teszszük magunkat, másrészt fegyverünket, a modern tudást teszszük rosszhírűvé — nem azért, mert »Isten ellen mer vitázni«, hanem mivel oly helyen használjuk,

a hol megszűnik ereje, megszűnik hatalma, minthogy előtte is ismeretlen területről van szó.

Ép ezeknél az indokoknál fogva kell állítanunk azt, hogy a monizmus a jövő filozófiája s jelenben csak csirája egy később bekövetkező hatalmas fejlődésnek. Ez a csira is elég arra, hogy a jelenben kielégítse a lelkeket s a jövő számára előkészítse a talajt; csak arra kell ügyelni, hogy e kis palánta vadhajtságait: a túlzott állításokat, metafizikai spekulációkat lenyessedjük. Ha önző szemmel önmagunkra tekintünk s kétkedünk abban, hogy e metafizikai spekulációk nélkül is boldogulni tudnánk, úgy e részben tessék a valláshoz, a hithez fordulni, melynek tanaiban képletes nyelven nagyon, de nagyon sok mély igazság rejlik elrejtve s a melynek ma még kulturfejlődéstani jelentősége kétségen felül áll. Az azonban, ki tágasabb látókörrel az emberiség szellemi haladását tekinti, átlátja majd, hogy valóban ez az egységes, reális filozófia van hivatva az emberiség lelki szükségletének kielégítésére filozófiájának irányítására, s hogy ha ma meg csak épülőfélben is van és teteje ideiglenes burkolat a teológia képében, úgy a természetes haladás során teljes egészében, kész, biztos lakóház lesz az emberiség számára, minekutána az állványok, a gerendázat s a többi ily ideiglenes kiegészítő rész pótoltatott s nélkülözhetővé vált.

Haeckel egyik alapvető építész ezen az »aedificumon« s a »Welträthsel« egyik sarokköve ennek az épületnek.

A sarokkő azonban még nem az épület s a lángeszű építész, bármily élesen véli is látni az egész tervezetet, nem láthatja meg a nagy mű befejezését, mely valószínűleg általa előre nem látott változásokkal és módosulatokkal fog megtörténni. Mint tervező, mint anyaghordó, mint építő maradandó emléket hagy maga után e művön s nevét nem felejtí majd az el, ki a betetőzött épületbe beköltözik.

Most még megítélni, mérlegelni, jutalmazni e munka-becsét nem tudjuk. A filozófia »Sturm und Drang« korát éljük, midőn a még hiányos pozitivizmus küzd a már erejét veszített teológiával és megczáfolt metafizikával, midőn emberi érdekek, emberi és egyéni szenvedélyek még mindig hajlandók megfeszíteni az apostolokat. És kapkodó ideges kutatásunkban az igazság után, nem tudjuk kellő higgadsággal mérlegelni az igaz utat; az egyensúlyából kibillent emberi lélek hajlik jobbra is, balra is, az egyik vélegtől a másikig ingamozgásszerű lenge-

sekkel. A vallás, melyben már nem hihetünk s a pozitív tudás, melyben még nem hihetünk, nem nyújt biztos támasztó pontot, nem mutat biztos irányt s mi kételkedve mindenben, a vallásban, a tudományban, önönmagunkban, a jövődtől várjuk a szabadulást.

Hogy megjön-e, hogy támad-e új tan, új eszme, mely megfelel, az új igényeknek, az a fejlődés törvénye szerint előre megállapítható. Már most tűnik elő első szárnypróbálgatásával, már most mutat arra a magaslatra, melyet elérni kell, de melyet még most nem érhet el. Az emberiség fejlődése, haladása az, mely majd továbbfejleszti az ő növekvését is s eljön a kor, midőn a Haeckel jósszemeivel most megpillantott egységes, pozitív tudás világításában az egész emberiség felett ragyogni fognak az igazság örök törvényei!

Péterfi Tibor.

A SZAKTUDÓSÍTÓK A NEMZETKÖZI JOG SZEMPONTJÁBÓL.

I.

A külképviselet feladatainak átalakulása.

Azt a tételt akarom felállítani, hogy a külügyi képviselet feladatai idők folyamában lényegesen átalakultak.

A lényeges szót hangsúlyozom s ezért találok ellenmondásra. Valamelyes átalakulást mindenki hajlandó koncedálni; de nem azt, hogy a külügyi képviselet feladatai ma messze túlnyomó részükben mások, mint a melyek századok előtt voltak.

Más célok elérésére törekednek az államok s más a feladata ennél fogva szerveiknek is.

Különösen a 19. század felforgatta az emberiség gondolkozását; más ezélokot és más törekvéseket juttatott előtérbe, mint a melyek addig uraltattak.

Vallási dogmák diadaláért folytatott küzdelmek, uralkodó családok külön politikái, a melyekkel népeket családi hatalmuk növelése érdekében mozgósítottak, idegenek, kevéssé érthetők a huszadik század gyermeke előtt, a ki a nemzeti önállóságért és szabadságért rajong, s e mellett a gazdasági, anyagi gyarapodásra irányuló törekvéseket ismeri el jogosultaknak.

Ha a napjainkban folyó és készülő háborúkat nézzük, messze túlnyomó részük a gazdasági szempontból való terjeszkedésből indul ki. Ez az, a miért főképp a nemzeti önállóságukban nem fenyegetett, leghatalmasabb államok teljes erejüket összpontosítják.

A mellett egy jó csomó vér nélküli háború folyik vám-tarifákkal, a belföldi iparnak nyújtott kedvezményekkel s ama számos más eszközzel, a melyek milliók megszerzésére törek-szenek s a háborúkhöz hasonlóan milliókat kóstålnak.

A nemzetek a fegyverkezéssel párhuzamosan, sőt azt túlhaladva igyekeznek gazdasági erejük növelésére, a melyre lökést a szocialisztikus mozgalmak is adnak. Ezek megtagadnak minden más irányadó eszmét, még a nemzeti aspirációkat se respektálják és felforgatással fenyegetnek mindent, ha a vagyono-sodásnak a nép legalsó rétegeiben is emelése, elsőrendű célnek nem tekintetik.

E mellett az alkotmányok is nagy változásokon mentek át. A parlamentáris kormányrendszer módot adott rá és szabályozta, hogy a nép gondolkozása és törekvése állandóan kifejezést nyerhessen oly helyen, a hol az egyúttal a legkomo-lyabb megfontolás tárgyává tétetik. Sőt elvben csak a nép-akarát megvalósítása ismertetik el jogosultnak. A sajtószabadság pedig lehetővé teszi, hogy az eszmék éreltessenek és kellően előkészítettessenek; s egyszersmind a kormányokat erős ellen-örzés alá helyezi.

Vajjon ha az államok uralkodó eszméi, egész szervezete ily alakuláson ment át, érintetlenül maradhat-e vagy csak túlnyomó részében a régi lehet-e a külügyi képviselét?

A követek még mindig képviselik az uralkodó személyét a külföldön, a konzulátusok, legalább egyes területeken, még mindig gyakorolják a jurisdiction de ezeken kívül sok más czélt szolgálnak, a mely ezeknél több dolgot ad.

A szállítási eszközök fejlődtek s az államok közt oly élénk forgalom képződött ki, a minő azelőtt egy ország határain belől a szomszédos tartományokat se füzte össze. Kisebb dolog ma Budapestről Konstantinápolyba vagy Parisba utazni, árút küldeni, mint hajdanta Budáról Szegedre eljutni vagy expediálni.

A kereskedelem mozgásba hozta az árucikkeket az egész világon, s ma két nagy kereskedelmi összeköttetésben élő állam forgalma nagyobb értéket képvisel, mint egy-két századdal előbb az összes világrészeké.

A szellemi és anyagi haladás, a mely a múlt századokban a szűk körre terjedt és ritka érintkezés mellett bizonytalan és lassú volt, ma lázas és izgatott.

S a mikor ma már azt találjuk, hogy nem csak a szom-széd államok, hanem a föld két ellentétes pontjáról származó

termékek is állandó versenyben vannak, természetesen roppant sokoldalú és nagy feladata az államhatalomnak a tekintetben, hogy alattvalói a versenyben megállhassák helyüket.

Támogatni kell az ipart és kereskedelmet a világv versenyben. Reá vár még a kedvező konjunkturák jelzése s néhol a kivitel egész szervezése is. Reá várnak különösen az összes védelmi intézkedések, a vámok, a vasúti tarifák kezelése.

Állandóan figyelemmel kell kísérnie az államok, valamint az egyesek tevékenységét a külföldön a gazdasági és kulturális téren, hogy a kellő időben utánozhassa azt, a mi követendő vagy felhívhatta a figyelmet azokra, a miket a magán-tevékenységnek kell felkapnia.

Ipar, kereskedelem, közlekedés, földművelés, igazságszolgáltatás, közoktatás, hadügy stb. egyformán kell, hogy tanulmánya tárgya legyen az egész világon; mert elmaradnia egyik téren sem szabad.

A csaknem szakadatlanul dolgozó parlamentek állandóan törvényjavaslatokkal foglalkoztatandók, a melyek előterjesztésénél a kormánynak a szőnyegre kerülő kérdésekre vonatkozólag a gyakorlatban levő összes rendszerekről s azok hatásáról tájékozva kell lennie.

S mindeme feladataihoz az államnak az adatokat, jó részben a külügyi képviselőt van hivatva összehordani.

S ez az anyag nem állhat újságcikkek kivonatolásából, mert ezek nem megbízhatók és nem kielégítőek.

A szóban forgó anyag szakértelemmel gyűjtendő. Ismerete szükséges a tárgynak s a hazai állapotoknak.

A míg tehát csak egy fél század előtt is a külképviselet teendőit bármely okos ember elláthatta, a ki előkelő nevelésben részesült, manapság a kellő szakismeretek nélkül a fontosabb pontokon külképviselet nem állhatja meg a helyét.

Azon a felfogáson, hogy a diplomata, a ki szabályszerű vizsgákat letette, mindent meg tud figyelni és ítélni, először a katonai attachék intézményével töretett rés.

A hadügyi védelem nagy és fontos feladatai elengedhetetlenekké tették, hogy szakemberek kísérik figyelemmel a külföld reformjait. A diplomaták legnagyobb része szolgált, azaz eleget tett katonai kötelezettségének, de igazán fontos érdekről lévén szó, a tartalékos katona ismeretei nem elegendők.

További következménye volt annak, hogy a szakismeret a diplomáciai tevékenységben elengedhetetlen, a közgazdasági

attachék rendszeresítése. Németország, Anglia, Északamerika, Oroszország, Törökország, Bulgária és monarchiánk alkalmaztak különféle formákban gazdasági attachékat.

Monarchiánk, illetve minthogy szaktudósítók csak magyar részről küldettek, Magyarország nem volt az első, a mely szaktudósítókat küldött volna ki; de hamarosan követőkre akadt.

Bajos ma megmondani, hogy fog fejlődni még az attachék intézménye? Minő szakemberek fogják még követni a katonai, kereskedelmi, mezőgazdasági, technikai szaktudósítókat? Egy magyar pap beosztását a vatikáni követséghez csak legutóbb lancirozták a lapok.

Egy bizonyos, hogy az egész világon törekvés észlelhető abban az irányban, hogy a külképviseletben minél több szakember legyen.

E törekvés különösen erősen nyilatkozik ott, a hol több államnak van közös képvisellete s emez államoknak részben eltérő érdekei gondozásra számítanak.

Itt az kívántatik, hogy a külképviseletben legyenek a képviselt államok mindegyikének viszonyairól tájékozott egyének; mert csak így felelhet meg a külképviselet összes feladatainak.

Nem arról van itt szó, hogy valamely nagyobb állam területének minden részéből legyenek a diplomacziában. Ez felesleges és keresztülvihetetlen is. Közös nevelés mellett az állam bármely részéből vett anyagból különben is egyformán tájékozott elemek kerülnek ki.

A különös eltérő sajátosságok alapos ismerete kívántatik, s ez csak azokban lesz megtalálható, a kik eltérő viszonyok közt éltek és dolgoztak.

A diplomacziának meg kell a törzskarának lenni, a mely az összetartó elemet képviseli, de szakemberekkel látandó el, a kik a munka nagyrészét végzik.

Itt az egység nem szenved sérelmet s viszont az egységnek nem áldoztatik fel az alapos működés.

Az attaché-intézmény tehát a jövőben még nagyobb szerepet van hivatva játszani, mint ez idő szerint, s így az attachék jogi helyzetének a kifejtése aktuális.

II.

A követségi tanácsosok helyzete a nemzetközi jog szempontjából.

Minő legyen az attaché helyzete befelé, a küldő állammal szemben, ez a mindenhi szabályzástól függ.

Kifelé a nemzetközi jog szempontjából már is képződött ki egy bizonyos gyakorlat, a mely emez intézménynek mindenütt keretül szolgál.

A katonai, kereskedelmi stb. attaché ismert fogalom a nemzetközi jogban, a melylyel a nemzetközi írók már régebb idők óta foglalkoznak.

A megnevezés, a melylyel helyesebben illethetők: katonai, kereskedelmi stb. tanácsosok.

»A követségi tanácsosok — mondja Pinheiro Ferreira — beosztott egyének, a kiket kormányok a missziókhoz küldenek a végből, hogy véleményükkel rendelkezésre álljanak a miniszternek fontosabb vagy oly ügyekben, a melyek szakismeretet igényelnek s a melyek a miniszterről nem tétélezhetők fel.« *

Tényleg tanácsosi szerepet töltenek be a követ mellett.

Pinheiro Ferreira kifogásolja is, hogy e szaktanácsosokban újabban csak az attachéknak egy magasabb kategóriáját keresik, mögéje helyezik a követségi titkároknak s az egyszerű diplomacziái növendékeknek is ezt a címet adják.²

Ma az attaché megnevezés általánossá vált s csak lassan volna kiszorítható. A diplomaczia hierarchiájában ugyanis a követek és a követségi titkárok, illetve a nagykövetek és a nagykövetségi titkárok közé egy rangfokozat szúratott be, a mely szinte követségi, illetőleg nagykövetségi tanácsosi megnevezést kapott.

A követségi tanácsosok — e megnevezést használom, bár ma a gyakorlat eltért tőle, mert ezzel az összes, tehát katonai,

¹ Les conseillers de legation sont des adjoints, que les gouvernements attachent quelquefois aux missions, pour assister de leur avis le ministre dans les affaires d'une certaine importance ou qui exigent des connaissances spéciales que l'ambassadeur n'est pas censé posséder. D. G. F. de Martens *Precis du droit des gens moderne de l'Europe*, Paris, 1858. 71—72 I. 1.

² Dans la suite, comme on abuse de tout, on ne vit dans les conseillers d'ambassade que des attaches d'une catégorie supérieure aux attaches proprement dits et inférieure aux secrétaire de legation et on accorde ce titre a des simples élèves de diplomatie u. o. Br. Charles de Martens. *Guide diplomatique Paris-Leipzig 1854*, 159. 1.

kereskedelmi, mezőgazdasági stb. szaktudósítók megjelöltetnek — jogi helyzete, ha azok a követségekhez attachírozva vannak, vitás pontokra nem ad okot.

Az összes előjogokat, a melyekre a követ kísérete igényt tarthat, minden megkülönböztetés nélkül valamennyire egyformán kiterjeszti a nemzetközi jog. Biztosítva az előjogok számos nemzetközi jogi író nézete szerint, csak a követ személyére s távollétében helyettesére vonatkozólag vannak, a többire egyformán azon a címen terjesztetnek ki, mert a követ kíséretéhez tartoznak, vagy pedig mert egy külállamnak kirendelt hivatalnokai.

Ebben a csoportban nincs lényeges *distinctio*, nincs külön alapja valamely kedvezménynek, egy nagy tömeget alkotnak, a kiknek jogaik nagyban és egészben egyenlők, s ebben a tömegben benne vannak a követségi titkárok ép úgy, mint a házi lelkész, s ez ép úgy, mint a követ szolgaszemélyzete. Ebben a tömegben tehát benne vannak az attachírozott követségi tanácsosok is, a kiknek az előjoga se nagyobb, se kisebb, mint a többié.

Valamennyivel szemben csak udvariassági tény, a mely nem diplomaciai jellegükből következik, hanem arra való tekintettel adatik meg nekik, a ki alkalmazza őket.¹

A hol s a mennyiben a diplomácia személyzete számára koncedáltatik az adó s egyáltalában a közterhek viselése alóli mentesség, megilleti ez a követségi tanácsosokat is. Ha amazok nem tartoznak az elfogadó ország bűnügyi vagy polgári bíróságainak az illetősége alá, a követségi tanácsosok sem.

Készletezni emez előjogokat bajos, mert különböző országokban más és más rendszer található.

E részletezés az általam felvetett kérdés szempontjából, nem is szükséges, mert azzal, hogy igazoltam, miszerint a

1 On deduit aisement des princes sur les quels nous avons établi les immunités et exemptions dues aux agents diplomatiques, que si les autres personnes employées dans les legations jouissent de quelques distinctions qu'on n'accorde pas généralement à tous les étrangers, cela ne dérive nullement de leur caractère diplomatique, mais d'une pure faveur du gouvernement du pays par égard pour celui qui les y emploie. Nous ajouterons seulement qu'on a coutume de comprendre dans la classe des personnes attaches aux missions étrangères relativement aux honneurs qu'on leur accorde, les aumoniers et, toutes les autres personnes censées au service de l'Etat, quoique à la suite du ministre, mais chacun selon son rang a l'ensemble de la legation. G. F. de Martens. *Precis du droit des gens moderne de l'Europe* Paris 1858. 156. 1. Pinheiro-Ferreira jegyzetét.

követségi tanácsosok s a követ kíséretének többi tagjainak jogállása között mélyreható különbség nincs, az előbbieket jogállását is fixíroztam.

Ha a tételes szabályokat nézzük, azt látjuk, hogy a diplomáciai előjogait csak morális eszközök, a nemzetközi jognak vitatható és felelősség mellett mellőzhető tótelei garantírozzák.

Bennünket se szerződések kötnek. Büntetőtörvénykönyvünk 5. §-a szerint »A területenkívülségre nézve a nemzetközi jog szabályai irányadók.»

Ausztriában a polgári törvénykönyv 39. §-a a követeknek, az ügyvivőknek és a szolgálatukban levő személyzetnek ama szabadságokat biztosítja, a melyeket a nemzetközi jog és a szerződések előírnak.

A német szövetség 1824. évi február 19-iki határozata a szövetségnél akkreditált követeknek ama előjogokat adja meg, a melyek a szövetségi gyűlés követei számára Frankfurt szabad városához való viszonyaikban meghatározottak.

A bíróságokról szóló német alkotmány-törvény szerint (18. §.) a német birodalomnál vagy valamelyik szövetséges államnál akkreditált követek a német bíróságok illetősége alól ki vannak véve.

Poroszországban a követek mentessége az Allg. Landrecht bevezetésének 36—39. §§-ain, valamint az 1798. évi november 4-iki declaráczió alapján.

Angliában az 1709-iki szabályrendelet, Franciaországban egy 1794-iki decretum, az északamerikai Egyesült-Államokban az 1790-iki kongresszusi akta, Németalföldön egy 1679 szeptember 9-iki rendelet, Dániában egy 1708-ból, Portugáliában 1643-ból származó rendelet, Spanyolországban egy 1737-iki edictum állapítja meg a követek mentességét, úgy a polgári mint a büntető bíróság hatósága alól.

A vámmentességet csak korlátolt mértékben engedélyezik az 1726., 1740. és 1749-iki németalföldi, az 1671., 1765. és 1770-iki svéd, az 1771-iki dán, az 1797-iki porosz, az 1814-iki orosz rendelet, az 1821-iki angol körrendelet.

Nem szerződéseken alapulnak tehát a diplomáciai személyzet jogai, hanem az egyes államok törvényein vagy a nemzetközi gyakorlaton. Nem is egyenlők az előjogok, mert részletekben az egyik állam többet, a másik kevesebbet koncedál.

A konzulok jogi helyzetét már inkább biztosították az államok szerződés útján. Nem szabad azonban szem elől tévesz-

tenünk, hogy habár a diplomácia rangban előbbkelő helyet foglal el, mint a konzuli testület, emennek a teendői mégis inkább vágnak bele egy másik állam organizmusába. A diplomácia jegyzékei, államához intézett jelentései nem zavarják a külállam végrehajtó orgánumainak tevékenységét; de a konzulátusok ezekkel konkurrálnak (pl. hagyatéki tárgyalásoknál); sőt néha igazságszolgáltatást is gyakorolnak.

A német-olasz (3. cikk) és a német-spanyol (3. cikk) konzuli egyezmény felmentik a hivatásos konzulokat a katonai beszállásolás és a katonai adó, az egyenes-, személyi-, bútór- és luxusadó, valamint az állami és községi adók alól, kivéve az ingatlanok adóját és azt az esetet, ha kereskedést vagy ipart űznek.

Ugyancsak az említett egyezmények 3. §-a a személyes immunitást biztosítja a konzulok részére, kivéve ama büntendő cselekményeket, a melyeket a törvény büntettnek deklarál. A német-brazíliai egyezmény 5. cikke azzal a korlátozással él, hogy ha a konzul az elfogadó állam alattvalója, ennek igazságszolgáltatása alá tartozik.

Az 1862 július 26-iki francia-olasz konzuli egyezmény 2-ik cikke, valamint az Egyesült Államok egyéb szerződesei felmentik őket a katonai és honvédelmi szolgálat alól. A német-brazíliai szerződés 3. cikke ugyanazt a határozmányt tartalmazza, mint az Egyesült-Államok szerződesei és mentesíti a konzulokat az adó, vámok, fogyasztási adó, valamint egyáltalában a közvetett adók alól. A német-orosz konzuli egyezmény 2., a francia-orosz konzuli egyezmény 2., az olasz-orosz konzuli egyezmény 2., az osztrák-magyar-olasz konzuli egyezmény 3., a Németországnak az északamerikai Egyesült-Államokkal kötött konzuli egyezmény 3. cikke meghatározza, hogy hivatalukból folyó jövedelmük minden illeték alól mentes.

A német-olasz (5. ez.), a német-orosz (4. ez.), a francia-orosz (2. ez.), a francia-olasz (2. ez.), az osztrák-magyar-északamerikai (2. ez.), a német-északamerikai egyezmény meghatározza, hogy a konzuli hivatalnokok, a kik kereskedést űznek, konzuli előjogaikra hivatkozva kereskedői kötelezettségeik alól nem vonhatják ki magukat.

A német-olasz k. e. 19., a német-orosz k. e. 15., a német-spanyol k. e. 20., a francia-olasz k. e. 17., a francia-orosz k. e. 15., az olasz-orosz k. e. 15., az osztrák-magyar-északamerikai k. e. 15., a német-északamerikai k. e. 3., a belga-északamerikai k. e. 2., a német-brazíliai k. e. 47. cikke a

konzuli és a konzulátuson alkalmazott tisztviselők számára amaz előjogokat, mentességeket biztosítják, a melyek a legkedvezőbb helyzetben levő állam hasonló rangú tisztviselőit megilletik.

A német-olasz k. e. 6., a német-orosz k. e. 5., a német-spanyol k. e. 6., a német-brazíliai szerződés 7., a francia-olasz és francia-orosz, az olasz-orosz és osztrák-magyar-északamerikai k. e., a német-északamerikai szerződés 5. cikke a valóságos konzulok hivatalos helyiségét sérthetetlennek mondják ki, s a hatóságok bünesetek üldözése esetén se léphetnek be oda. A belga-északamerikai szerződés 6. cikke szerint a konzulátusok irodái sérthetetlenek s a helyi hatóságok semmiféle czímen se hatolhatnak be oda.

A német-orosz, francia-orosz, olasz-orosz szerződés 3. cikke, a belga-északamerikai szerződés 4. cikke szerint a konzulok tartoznak tanúként a bíróságok előtt megjelenni, s csak ha hivatalos ügyek vagy betegség által akadályoztatnak és csak polgári perekben kívánhatják, hogy a bíróságok lakásukon keressék fel és hallgassák ki őket, vagy pedig hogy írásban nyilatkozhassanak.

A francia-olasz szerződés 3. cikke, a német-brazíliai szerződés 4. cikke szerint a konzul egyáltalán nem köteles tanúskodás céljából a bíróság előtt megjelenni.

Az osztr.-magyar-északamerikai konzuli egyezmény 3. cikke, valamint a belga-északamerikai szerződés 4. cikke szerint a konzul tartozik tanúskodás céljából megjelenni, ha büntettel vádolt egyén védelme céljából idéztetik.¹

A konzulokra vonatkozólag se egyenlők tehát minden részleteikben a tételes szabályok. Rendezve sincsenek minden államra vonatkozólag, úgy hogy itt is gyakran a nemzetközi jogi teóriák, a gyakorlat az irányadók.

Ennek annyiban tulajdonítok a szóbanforgó esetben nagy jelentőséget, hogy nem lévén kötelesek a külképviseletek egyéneire vonatkozó szabályok, azokat nem is lehet szigorúan megszorítólag értelmezni, hanem a ráczúra kell visszatérni.

S ha a főnnálló gyakorlat szellemét tekintjük, akkor az új, még eddig fenn nem állott intézményekre azt ki kell terjesztenünk.

Az összes idevágó megállapodásoknak a célja az, hogy külállamok alkalmazottjai, — a mennyiben küldetésük notifikál-

¹ Dr. A. von Böhnering: Das Völkerrecht. Freiburg, 1889. 321—322.1.

tatott s az elfogadó állam az ellen észrevételt nem tett, — zavartalanul működhesse. Belejátszik az elfogadó államok udvariassága, a melylyel lehetővé teszik, hogy viszonyaikkal, a közhangulattal megismerkedhesse s másrészt kényes esetek elbírálását (bűnesetek) lehetőleg elhárítsák magukról.

Arról a pozízióról, a melyet a követségi tanácsosok a követség tagjai között elfoglalnak, a nemzetközi jogi munkákban több megjegyzést olvasunk.

Indokolt az a nézet, hogy csak a követnek és helyettesének, a charge d'affaires-nek, a ki a követ távollétében a követség élén áll, vannak alárendelve.¹

III.

Az önálló kereskedelmi szaktudósítók jogi helyzete.

A magyar kereskedelemügyi és földművelésügyi miniszterek szaktudósítókat küldtek a külföldre, a nélkül, hogy azok a követségekhez attachiroztattak volna.

A monarchia két államának sajátos politikai és közgazdasági helyzetéből több oldalról adható magyarázata emez intézkedésnek. A magyar közvélemény úgy fogta fel, hogy a szaktudósítók függetlensége érdekében a végből történt, hogy a jelenségeket teljesen önállóan s tisztán Magyarország szempontjából Ítélhessék meg. Semmiféle alárendeltségi viszony ne befolyásolja őket tanulmányaikban.

Vajon e szaktudósítók jogi helyzete a külállammal szemben más-e, mint az attachirozott követségi tanácsosoké?

Már magukkal a követségekkel szemben se eltérő a helyzetük egyebekben, mint hogy nem tartoznak a követ fegyelmi hatósága alá.

¹ Les conseillers d'ambassade ou de legation attaches aux missions diplomatiques (il s'agit ici des veritables conseillers de legation et non des secretaires de legation décorés du litre de conseillers) . . . Bn. Charles de Martens. Le guide diplomatique Paris—Leipzig, 1854. 159. 1.

Il ne sera pas inutile de faire observer ici que dans l'ordre hierarchique ils sont inferieurs aux secretaires de legation, puisque ceux-ci, pendant l'absence du ministre, sout appelés ä devenir des chefs des missions et par lä superieurs de tous les autres employes a la legation. G. f. de Martens Precis du droit des geus moderne de l'Europe. Paris, 1858. 77—72.1.

A követségek ugyanis a szaktudósítót oltalmukban és támogatásukban tartoznak részesíteni és őt az illető külföldi hatóságoknál a feladatuk teljesítése végett szükséges értesülések megszerzése céljából bevezetik. Viszont a követségek a szaktudósítóktól felvilágosításokat igényelhetnek.

Tényleg tehát a követségek tanácsosaiul szerepelnek, csak-hogy ezenkívül közvetlenül is érintkeznek és referálnak a magyar kormány illető tagjának, a kitől megbízatásukat nyerték.

A külállam pedig, a melybe kiküldettek, éppenséggel nem adhat nekik más pozíciót, mint a követségi tanácsosoknak.

Láttuk, hogy nemzetközi jogi írók nézete szerint az összes előjogok a diplomáciai személyzettel szemben csak udvariasági tény, a mely nem diplomáciai jellegűből következik, hanem arra való tekintettel adatik meg, a ki alkalmazza őket; s hogy az előjogokat mindazok élvezik, a kik állami szolgáltatban levőknek tekintetnek.¹

Így terjesztetnek ki az előjogok a konzulokra is, a kik szintén nem képviselik a külállamot.²

Láttuk azt is, hogy a diplomáciai személyzetre vonatkozólag abszolúte nincsenek tételes szabályok s a konzulokra vonatkozólag is hiányosak. S ennélfogva bizonyos előjogok kiterjesztése a szaktudósítókra, nem feltételezi szerződések módosítását s új elvek felállítását. Mint állami hivatalnokokra, a külföldön csak azok a szabályok húzhatók, a melyek a többi állami alkalmazottakat megilletik.

Ezenkívül a szaktudósítók jogi helyzetét a külállammal szemben is leginkább az a körülmény határozza meg, hogy a követségek és konzulátusok a szaktudósítóknak a külállammal közölt szolgálati szabályzata szerint utasítva vannak, miszerint a szaktudósítókat oltalmukban és támogatásukban részesítsék s őket az értesülések megszerzése céljából a külföldi hatóságoknál bevezessék.

A hivatalos információk beszerzésénél tehát szükség esetén a követségnek a szaktudósító háta mögött kell állania s ezzel a követség jogi állása, tekintélye áthárul a szaktudósítóra is. Egy kormány se fogja ugyanis csupán a saját multságára azt

¹ G. F. de Martens *Precis du droit des gens moderne de l'Europe*. Paris, 1858. 156. 1. Pinheiro-Ferreiro jegyzetét.

² Bluntschli, *Le droit international codifié traduit de l'allemand par M. c. Lardy*. Paris, 1870. 28. 1.

kívánni, hogy a követ a szaktudósítót állandóan kísérje, hanem azt önmagában is a kellően fogja méltányolni.

A szaktudósítókkal szemben a helyzet még annyival kényesebb, mint a követségekhez vagy a konzulátusokhoz beosztott személyzetre vonatkozólag, mert ezek habár igen fontos tényezői lehetnek monarchiánk külképviseletének, nem egyesítik azt önmagukban. Erről csak a missziók élén álló egyéneknél lehet szó. Ellenben a szaktudósító egyénileg hivatott a magyar kereskedelemügyi vagy földművelésügyi minisztert az erre nézve fontos jelenségekről értesíteni s ennél fogva mint önálló feladattal bíró orgánum jelentkezik.

Természetes azonban, hogy úgy a szaktudósítók, mint a konzulok is csak zavartalan működésük feltételei gyanánt felfogott, vagy azokat az előnyöket igényelhetik, a melyek abból a minőségükből folynak, hogy egy külállam hivatalnokai. Nem várhatnak azonban semmit azokból a czeremoniális és egyéb kitüntetésekből, a melyekben az udvarok a követségeket régi gyakorlat alapján részesítik.

A reprezentálás nem feladatuk s ebből folyólag ily alkalommal csak az a szerepük, a mit a külállamok, illetve udvarok önkényt juttatnak nekik. Katonai gyakorlatokra ugyanis a katonai attachék hivatnak meg s valószínű, hogy valamely mezőgazdasági, ipari stb. ünnepélyesség alkalmával az illető szaktudósítóknak hely fog fentartatni.

IV.

A szaktudósítók helyzetének megkülönböztetésére.

Szaktudósítóink nem lévén attachérozva a követségekre, nem olvadnak egyszerűen bele a követségi személyzetbe, hanem önálló pozíciót foglalnak el. Nagyon természetes törekvés az, a mely sok oldalról tapasztalható, hogy analógiákat keresnek a szaktudósítók helyzetének magyarázatára. Majd az egyszerű tanulmányúton lévő magánegyének, majd az egy kérdés tanulmányozására kiküldött állami alkalmazottak, majd pedig a titkos ügynökök jogi helyzetével azonosítják a szaktudósítókat. Végül még néhány sorban ezekkel az összehasonlításokkal óhajtók foglalkozni.

Lássuk egyenkint.

A tanulmányúton levő magánegyének és a szaktudósítók között világos a különbség, még ha az előbbieket ajánlólevelekkel érkeznek is. A mint láttuk, a gyakorlat a diplomáciai és a konzuli személyzetnek az összes előjogokat azon az alapon adta meg, hogy csak egy külállam alkalmazottjai. Természetes, hogy ez alapon mindemez előjogok megilletik a szaktudósítót, s nem illetik meg a tanulmányozó magánegyént, a ki a külföldön tartózkodó idegenekkel egyenlő elbánásban részesül. Ajánlólevél senkinek se kölcsönöz hivatalos jellegét.

A szaktudósítók helyzetét a tanulmányúton lévő állami alkalmazottakétól lényegesen megkülönbözteti ama körülmény, hogy hivatalos és állandó jellegű küldetésükről a külállam minisztériuma jegyzék útján értesítetik, bár mint látni fogjuk, a tanulmányúton lévő államhivatalnokokat is a nemzetközi jogászok figyelmébe ajánlja Bluntschli. Ezenkívül megbízatásuk korlátlan oly értelemben, hogy nem egy szak-, esetleg pláne csak egy tárgy tanulmányozására küldettek, hanem mindama kérdéseket bevonhatják — és be is kell vonniok — tanulmányaik körébe, a melyek a közgazdasággal vonatkozásban állanak. És végül a követség tanácsosai, a kik a követnek fölvilágosítást adni tartoznak; a minő kötelezettség a tanulmányúton lévő idegenre vagy hivatalnokra vonatkozólag nem áll fenn, s főképp a külállam nem tud arról.

A titkos ügynökök jellegzetes vonásai a következők: Külállamba küldetnek, hogy ott államuk érdekeit figyelemmel kísérik, küldetésük azonban nem notifikáltatik hivatalosan, a diplomaták előjogára még akkor sincs joguk, ha titkos ügynöki minőségüket a külállam kormánya előtt elárulnák is.

Ide soroltnak Bluntschli szerint azok az egyének is, a kik egy külállamba küldetnek, hogy ennek intézményeit tanulmányozzák s arról jelentést tegyenek.

Nyilvánvaló, hogy a szaktudósítók ezeknél nagyobb figyelmet igényelhetnek, mert küldetésük hivatalosan notifikáltatik. Pedig még a most említett titkos ügynökökről is a következőket írja Bluntschli:¹ »A nemzetközi jognak különös tekintettel kell lenni e titkos ügynökökre, ha azért nem is, mert feladatuk egyik hatalomnak a másikhoz való viszonyát irányítani, legalább azért, mert missziót töltenek be egy külállamnál«.

¹ U. o.

Nem közlöm már az ügynökökre és biztosokra vonatkozólag olvasható definíciókat, mert ezek végrehajtó hatalmi tevékenységre küldetnek, vagy pedig hogy bizonyos kérdésekben hivatalosan tárgyaljanak. A szaktudósítók küldetése nem ilyen irányú; bár igen közel hozza őket az a körülmény, hogy a monarchia egyik államának speciális gazdasági érdekeire ők tartoznak figyelemmel lenni s esetleg a magyar kormányt az ezek védelmére szükséges tárgyalások megindítására rábírní.

A követségi tanácsosok s még a szaktudósítók jogi helyzete se ad tehát kételyekre okot manapság se. A jövőben szerződésileg tárgyalt kérdéseknél azonban kívánatos, hogy erre az intézményre is figyelem fordíttassék.

Dr. Márffy-Mantuano Rezső.

NÁDORI MÉLTÓSÁG ÉS FELELŐS KORMÁNY.

III.

A magyar alkotmány egész történetén végig húzódó jogfolytonossági elvvel alig összeegyeztethető azt mondani, hogy az 1848-ban elejtett szálakat újból felvett 1865—67-iki országgyűlésnek a parlamentarizmussal, vagy a felelős kormányzat elveivel kell vala összhangzásba hozni a nádori méltóság hatáskörét. Hiszen ez az összhangzásba hozatal (más kérdés, hogy megfelelőleg-e?) 1848-ban tényleg megtörtént. A nádornak nem adatott akkor semmi olyan jog, a mely akár a parlament, akár a felelős kormány hatáskörébe beleütköznék. Hanem igenis adatott olyan, a mely az uralkodó jogkörébe ütközik. Tulajdonképpen az egész nádori hatáskör, úgy, a mint azt az 1848-iki alkotmány megállapítja, az uralkodótól vétetett el s ruházta-tott ő reá.

Két megoldási módról lehetett volna tehát szó az 1865—67-iki országgyűlésen. Vagy fentartani a nádornak az 1848-iki törvények által megállapított, a parlamentarizmus elveivel ugyan megegyező, de az uralkodó jogaiba ütköző hatáskörét, vagy helyreállítani az uralkodó jogainak integritását, s eltörölni a 48-iki alkotmánynak a nádorra vonatkozó intézkedéseit, a mely esetben meg a nádori méltóság a maga régi hatáskörével az új alkotmányba nem illik bele, a parlamentarizmussal s felelős minisztériummal össze nem férvén.

Tényleg az előbbi utat nem lehetett választani. Az uralkodó határozottan kívánta a 48-iki törvény módosítását. E törvények módosítása — mondja az 1866 márczius 3-án kelt legfelsőbb kézirat — az okból is szükséges, mert az 1848-iki 2., 3 és 4. cikkeknek némely rendeletei egyenesen királyi jogainkba

ütköznek. A 4. t.-cikkben felállított kormányalakzat gyakorlati alkalmazhatásának feltételét a 2. cikkben érintett fejedelmi teljhatalmú helyettes képezi, a miben a monarchia egységének és sanctio pragmaticában gyökerező elve, az ebből folyó uralkodói tisztünk és személyes hajlamainknál fogva, melyekkel kedvelt Magyarországnak irányában viseltetünk s melyektől indítatva alkotmányos uralkodói tisztünket közvetlenül szándékozunk gyakorolni, sohasem foghatnánk megnyugodni.* De maga az országgyűlés sem kívánta a nádori méltóságnak az 1848-iki törvények által kiterjesztett hatáskörét fentartani. A szónokok közül egyedül Böszörményi László állott, úgy látszik, az 1848-iki állásponton, azt fejtegetvén, hogy az 1848-iki törvények nem új jogot adnak a nádornak, hanem a régieket formulázzák; szerinte csak egyetlen egy pont van, mely a régi törvényekben nem foglaltatott, az, melyben a nádor személye sérthetetlennek nyilvánított, de mind a többi, még maga azon jog is, hogy a minisztert a király távollétében ő nevezi ki, a régebben gyakorolt kormányzás körébe tartozik.** A többiek azonban elismerték a nádor illetén jogkörének a monarchikus eszméssel ellentétben állását. Tisza Kálmán is csak annyit — és ezt is csupán azért, nehogy a nádori méltóság betöltése bizonytalan időkip elhalasztassék — kívánt kimondatni, hogy az a fennálló törvények értelmében még a koronázás előtt töltessek be.*** Egyébként azonban csatlakozott ő is a IX. osztálynak gróf Ráday László által beterjesztett kisebbségi véleményéhez, illetve határozati javaslatához, mely ezt proponálja: tekintve egyrészt, hogy az *1847—48. évi törvények III. cikkének több szakasza a nádori méltóság jogköréhez több oly tulajdont csatolt, mely által a nádori méltóság a monarchikus eszméssel alig lesz összeegyeztethető*, tekintve azt is, hogy a nádori méltóságnak azon hatásköre, melylyel az 1848-iki törvények keletkezése előtt bírt, a parlamentáris és felelős kormányzat eszméjével össze nem fér: mondja ki határozatilag a ház, hogy a nádori méltóság hatáskörét a felmerült két szempontból újból megállapítani elkerülhetetlenül szükségesnek tartja, s válaszszon az országgyűlés egy több tagból álló küldöttséget, mely a nádori hatáskört illetőleg készítsen még ez ülészek alatt javaslatot.****

* Képviselőházi irományok; 16. szám.

** Képviselőházi Napló IV. 128. sz. orsz. ülés 1867 május 38.

*** Ugyanott.

**** Ugyanott.

A többség azonban nem látta a nádori méltóság hatáskörét újonnan szabályozó törvény készítését ilyen sürgősnek, s annak megalkotására nézve adandó utasítás mellőzésével elfogadta a kormány javaslatát, mely a törvénytárban, mint 1867: 7. t.-cz. foglal helyet, s melylyel az 1847—8. 3. t.-ez. 2., 3., 9., 11., 17., 19., 24., 38. §-ainak a nádor, mint királyi helytartó jogkörére vonatkozó intézkedései hatályon kívül helyeztetvén, egyszerűen az mondatik ki, hogy mindaddig, míg a nádori méltóság hatásköre a felelős kormányzat elveivel megegyezőleg törvény által szabályozva nem lesz: a nádorválasztás elhalasztatik.

Ezzel a törvényvel tehát helyreállított az összhang a nádori jogkör s a monarchikus elvek között. De ennek folytán már most csakugyan előállt a szüksége annak, hogy a parlamentarizmussal és felelős minisztériummal egyeztessék össze. Incidit in Scyllam, qui vult evitare Charybidin.

Az országgyűlésen nem volt senki olyan, de nem is lehetett, ki az 1848 előtti nádori jogkört az új szervezettel összeférőnek vitatta volna. Mindazáltal a nádori méltóság, bár a nádori szék törvény szerint nem tölthető be addig, míg az összeegyeztetés meg nem történik, jogilag ma is fennáll, azzal a hatáskörrel, ami 1848 előtt megillette, amennyiben t. i. e hatáskör, vagy annak egy része újabb törvény által kizárva nem volna.

Hogy a nádornak, mint a kormány fejének jogai az 1848-iki átalakulás folytán megszűntek, azt felesleges mondani is. A főrendiházi elnökségét megint eltörölte, mint láttuk a 48-iki törvény. Azért csak a többi jogokat vegyük szemügyre, s e tekintetben útmutatónkul szolgálhat Mátyás 1485-iki közönségesen »nádori czikke« név alatt ismert decretuma.

E jogok közt első helyen áll az, mely akkor illette a nádort, mikor az országnak nincs királya. Ha ugyanis a királynak magva szakadna, s új királyválasztásra kerülne a sor, őt illeti az első szavazat. (1485: I.) E jogról mondja Frankl, hogy az 1687: 2., 1723: 3. által megszűnt, illetőleg fölfüggesztett.* Nézetem szerint semmikép sem szűnt meg, csak felfüggesztett, mivel az 1723-iki törvény a nemzet király választási jogát örök időre fel nem adta, sőt azt határozottan fentartotta, s eseteit körülírta.** Ugyanez alá a tekintet alá esik az a joga is, mely szerint új király választásáig ő van hivatva országgyűlést összehívni. (1485: 3.)

* Frankl: A nádori és országbírói hivatal stb. 87. lap.

** Deák Ferencz: Adalék a magyar közjoghoz. 62. lap.

De addig is, míg az 1723: 2., 3. hatálya fennáll, vagyis míg interregnum esete elő nem fordulhat, igen nevezetes feladat vár a nádorra az uralkodói jogok átszállásánál. Egyikül ő teszi ősrégi szokás szerint a nemzet nevében a trónra lépő fejére a szent koronát, pedig jól tudjuk, hogy a koronázás megtörténteig az új király nem gyakorolhatja az uralkodói jogok teljességét.

Másik nevezetes csoportja a nádor jogainak az, mely szerint uralkodói teendőket végez, ha a király kiskorú, mikor is gyámja annak (1485: 2., 3.); vagy ha a király az országból távol van, mikor — a kegyelmezést és a koronára háramlott jogok adományozását, valamint egyéb dolgokat, melyek régi rendtartásnál fogva mindenkor a királyi méltóságra tartoztak kivéve, — mindenikre helytartónak kell lennie (1485: 10.); végül, ha a király együgyűségből vagy hanyagságból a követeket ki nem hallgatná, vagy nem felelne nekik, mikor a nádornak kötelessége azt teljesíteni (1485: 7.). Ide tartozik az is, hogy régi jog szerint (1567: 26., 1608. k. u. 66.) 32 telek erejéig adományt adhatott.

A mi a nádornak a király távollétében helytartóságát illeti — mint láttuk — az 1848-iki törvény ezt állandó szabályvá emelte. De az 1867-iki törvény hatályon kívül helyezte az 1848-ikit. Ha hát ott erről az 1485: 10-ről kifejezetten nincs is szó; a nádornak emez, a modern monarchikus eszmével ellentétben álló joga e ezikk alapján nem tekinthető fennállónak. Legfelebb olyan igen kivételes esetben lehetne szó a kir. helytartóságról, ha a király (pl. ellenséges fogság folytán) oly módon volna távol az országból, hogy az uralkodói jogok gyakorlatában fizikailag gátolva van.

A követek kihallgatására s azoknak felelet adásra vonatkozó jogot is megszűntnek kell tekinteni. Mert az 1867: XII. 8. §-a kimondja, hogy a *pragmatica sancti*óból folyó közös és együttes védelemnek egyik eszköze a külügyek czélszerű vezetése lévén: e czélszerű vezetés közösséget igényel azon külügyekre nézve, melyek ő felsége uralkodása alatt álló országokat együtt illetik. Ennélfogva a birodalom diplomatikai és kereskedelmi képviseltetése a külföld irányában s a nemzetközi szerződések tekintetében felmerülhető intézkedések mindkét fél miniszteriumával egyetértésben s azok beleegyezése mellett a közös külügyminiszter teendői közé tartoznak. Ezekhez képest ki van tehát zárva a lehetősége annak, Ausztriával való kapcsolatunk

folytán, hogy külállamok részére feleleteket csak az egyik fél képviselője adjon.

A 32 telek erejéig adományozás joga pedig az adományrendszer megszűntével szükségképen megszűnt.

A kiskorú király gyámságára még visszatérünk.

Ismét más csoportja a teendőinek az, melynél fogva a király és a nemzet, vagy annak egyes tagjai között felmerült ellentéteket volt hivatva elosztatni. Mert ő a közbenjáró a király és a nemzet között (1485: 6.), továbbá ha a király adománya ellen panaszt emelnének, ezt a nádornak kötelessége a király tudomására hozni s fölkérni, hogy a panasz megvitatására határidőt tűzzön (1485:8.), a mit egyébiránt még határozottabban mond a HK. II. 39: a királyi felség tartozik minden panaszosnak és perlekedőnek az ország nádor ura előtt törvényt állani. Csakhogy a nádor eme bíraskodásának az adományi rendszer megszűnte óta nem lehet helye. A közbenjárás jogára visszatérünk.

Azonban a nádor nemcsak a király és nemzet közötti egyenetlenkedés megszüntetésére volt hivatva. Ő tartozott az országglakók közötti meghasonlásokat is elfojtani s a bűnösöket érdemük szerint büntetni (1485: 5.), valamint általában ő volt az ország legfőbb bírója (1485: 9.). Az előbbi czikk inkább politikai jelentőségű, s inkább a pártok közötti torzsalkodások elosztatására vonatkozatható, az utóbbi azonban valóságos bíraskodási jogot és kötelezettséget állapított meg. Ennek alapján volt ő mindvégig az ország legfőbb törvényszékének, a hétszemélyes táblának czím szerint elnöke s e bírói jogából folyt az is, hogy a királyi táblához két bírót rendelhetett (1508: 8.) (1542: 8.) Hogy az esetleg újból betöltendő nádori méltóság hatásköréhez törvénykezési teendők is csatoltassanak, arra mostani bírói szervezetünk mellett gondolni sem lehet.

Ő volt a főkapitány (1485: 4.) ehhez képest a nemesi fölkelést ő tartozott vezetni, mindazonáltal a királyi felség parancsaihoz és akaratához képest.

Az 1865/7-iki országgyűlés egyik szónoka, Böszörményi László a nádori méltóság betöltését ebből a szempontból is mulhatatlannak jelentette. Igen fontos — úgymond — még az is, hogy a nádor, mint kir. helytartó* egyszersmind az

* Ez ugyan nem helyes, mert a nádor nem mint kir. helytartó, hanem rendes jogkörénél fogva vezette a nemesi fölkelést a király parancsai és akarata szerint.

országának katonai főparancsnoka, választott katonai főparancsnoka. Ez oly államjoga Magyarországnak, melyhez hasonló alig van más nemzetek alkotmányában s ezt is megköveteli azon sajátságos viszonyunk, hogy a mi fejedelmünk egyszersmind más országok fejedelme is.*

Sajátságosnak tűnik fel ez a nézet. Mai közönséges felfogásunk szerint, melylyel a polgári és katonai hatóságot egymástól teljesen elválasztottnak ismerjük képtelenség számba megy, hogy az ország legkiemelkedőbb politikai tisztje egyszersmind hadvezér is legyen. Még azt csak el tudjuk képzelni, hogy valaki nagy államférfi, kitűnő kormányzó és jeles bíró egy személyben, de hogy ráadásul még katonai kapacitás is legyen, az már elképzelhetetlen. Pedig lám ez sem épen csak a magyar alkotmány különlegessége. Angliában ma is a Lord Lieutenant, ki a megyei békebírák között az első, tehát mintegy alispánja a megyének, parancsnoka a megyei milíciának is.**

A nélkül, hogy a katonai és polgári hatóságok illetén kumulálásának helyességét és helytelenségét, valamint a Böszörményi által felhozott érv súlyát mérlegelnők, azt kell tartanunk, hogy a nádornak eme főparancsnoklása már a mai joggal össze nem egyeztethető. Az általános nemesi fölkelést most az 1886. 20. szerinti népfölkelés helyettesíti, erre nézve pedig ki van mondva, hogy az összes népfölkelési ügyek felsőbb vezetésére a honvédelmi miniszter van hivatva s a felhívott népfölkelés katonai tekintetben az ő felsége által kinevezett hadvezér alatt áll. (1889: 6. t.-cz. 58. §.) E tekintetben tehát a nádor fővezérletét föleleveníteni annál kevésbé lehetne, mert alaptörvényileg megállapított, hogy ő felségének a hadügy körébe tartozó alkotmányos jogai folytán mindaz, a mi az egész hadseregnek és így a magyar hadseregnek is, mint az összhadsereg kiegészítő részének egységes vezérletére, vezényletére és belsőszervezetére vonatkozik ő felsége által intézendőnek ismertetik el. (1867. 12. 11. §.)

Továbbá a nádor volt a kunok főbírája (1485: 2.), s ez alapon főkapitánya a jászkun kerületnek. E tisztét, mint láttuk, az 1848: 18. is meghagyta, csak azt kötvén ki, hogy ő felségének az országból távolléte idejére a nádor annak gyakorlatáról lemond. Azonban a Jászság és Nagyunság, Heves és Külső-Szolnok megyék egy részével Jász-Nagykun-Szolnok

* Képviselőházi Napló IV.

** Concha: Újkori alkotmányok. II. 396 lap.

megyévé, a Kiskunság pedig, valamint a Jászkun kerületnek részint Pest megye, részint a Kiskunság területén fekvő községei és pusztái Pest, Pilis és Solt megyékkel Pest Pilis-Solt-Kiskun megyévé egyesítettett (1876: 33. 52. §.) és mivel mindegyik vármegye élén, az örökös főispánságoktól eltekintve, az ő felsége által kinevezett főispán áll (1870: 42. 52. §.), ezt a jogot is megszűntnek kell tekintenünk.

Ugyanez áll Pest, Pilis, Solt megyék főispánságáról (1659: 36.), a mit az 1848: 28. ép úgy, mint a jászkun grófságot fentartott. Egyébiránt igen jól mondta Deák Ferencz az 1865/7-iki országgyűlésen,* »hogy az országnak válaszott legmagasabb hivatalnoka, kire annyi tekintélyt ruházott a törvény, bármely hivatalos működésében alá legyen rendelve a minisztériumnak, ezt a nádori méltóság tekintélye nem engedi meg.«

Dalmáciának is a nádor volt a főbírája (1486: 12). Ám Dalmácia tényleg régóta nem tartozik a magyar korona főhatósága alá és ha visszacsatolatnák, a visszacsatolásnak Horvát-Szlavonországok útján kellene történnie (1868: 30. 19. §.), mihez képest osztoznék a társországok autonómiájában, vagyis tehát a nádornak ez a joga is megszűntnek tekintendő.

Ezekon kívül még főgondviselője volt a nádor az országos levéltárnak. Ma már erről sem lehet szó.

Végigfutva az eddig elmondottakat, a nádor következő jogait tekinthetnők még fennállóknak:

1. A királyi család magszakadása esetén addig, míg az ország új királyt választ, ő hívja össze az országgyűlést.
2. A király választó országgyűlésen először szavaz.
3. A nemzet képviselőjében ő teszi az esztergomi érsekkel a király fejére a koronát.
4. Kiskorú királynak ő a gyámja.
5. Közbenjáró király és a nemzet között.

A két első helyen említett azonban ez idő szerint és valószínűleg igen-igen sok időn keresztül, nem bír ma jelentőséggel. A koronázás meg rendszerint egy emberöltőn egyszer fordul elő s a nádor eme jogának azért aránylag kisebb az érdeke.

Marad tehát a közbenjárás és az ugyancsak ritkán előforduló királyi gyámság.

Nagyobbára ezek körüli forgott a szó az 1865/7-iki országgyűlésen is, bár a helytartóságot is emlegették s a mellett még

* Képviselőházi Napló IV.

azt hangsúlyozták, hogy a nádori méltóság kiválóan alkalmas a magyar állam önállóságának feltüntetésére. A gróf Ráday által bemutatott s a IX. osztály által elfogadott határozati javaslat épen — tekintve azon teendők nagy fontosságát, melyek a nádornak, mint szükség esetén helytartónak, a fejedelem és ország között közbenjárónak s végre a fejedelem kiskorúsága alatt mint törvényes gyámnak teendői, és tekintve annak fontosságát, hogy mindennél, a hol csak lehet, minden oly intézményt, mely Magyarország állami individualitását biztosítja, elengedhetetlenül fenn kell tartani* — kívánta a nádori méltóság hatáskörének mielőbbi újra szabályozását. Az állami individualitás szempontjából szólt Böszörményi László is: »Már a múltban is azért tartották az ország rendéi szükségesnek azt, hogy a nádori hivatal mintegy Magyarország külön állami létének élő jeléül szolgáljon . . . a nádor nem az uralkodó által kinevezett, hanem az ország által választott legfőbb tisztviselő. Csak ily főhivatalnok lehet egyedül képes a mi sajátos helyzetünkben az ország állami különállását képviselni. Hogy a minisztérium vagy a miniszterelnök ez állást nem pótolhatja, mivel az, habár az országgyűlés többségéből, az uralkodó általi kinevezéstől függ, azt bővebben vitatni felesleges.«** Ugyanő — mint fentebb érintettük — azt is vitatta, hogy az 1848-iki törvény a nádornak az egy személyes sérthetlenség jogán kívül semmi új jogot nem adott; ő tehát a királyi helytartóságot szintén, vagy tán még inkább, mint a IX. osztály fentartandónak tekintette.

Magunk részéről, hogy mit tartunk a kir. helytartóságról, már előbb elmondottuk. — Hogy a végrehajtó hatalmat a királynak az országból távolléte esetén a nádor gyakorolja, azt a monarchiával nem tartjuk összeegyeztethetőnek. De meg, mint Deák Ferencz*** kifejtette, az 1848-ban megállapított hatáskör némely része, különösen a szuverén hatalomhoz közel járó része különben is magára István főherczegre, a személyre s nem a hivatalra volt ruházva. Ha pedig a végrehajtó hatalmat a minisztérium útján mindenkor maga a király gyakorolja, kir. helytartóra, a fizikai akadályoztatás esetét kivéve, a modern alkotmányos intézmények szerint szükség nincs.

* Képviselőházi Napló IV.

** Képviselőházi Napló IV.

*** Ugyanott.

Nagyfontosságú a kiskorú király gyámságának kérdése, melyről nem feledkeztek meg az eddig említett szónokok sem, melynek érdekében tört lándzsát Bónis Sámuel is: »A nádori hivatalnak van egy oly fontos teendője, a miért én részemről soha a nádori hivatalt egy napig sem hagynám üresen, ez pedig a kiskorú fejedelemnek a gyámsága. A kérdés a fölött, hogy ki legyen a gyám, sok helyen a legnagyobb belharczokra adott már okot.« * Maga Deák Ferencz is különösen legfontosabbnak mondta a kiskorú fejedelem gyámságát, melyet nemcsak a kiskorú fejedelem személyére, de az ország kormányzatára nézve is a nádorra bízott a törvény.** De ugyanő nyomban kifejtette aggodalmait is a nádor eme gyámsága tekintetében. »Az uralkodói teendőket sok dologban kétféleképen vezetni nem lehet. Magyarország királya egyszersmind több más, a magyar koronához nem tartozó külön országok fejedelme. Ha tehát a *sanctio pragmatica* által létrejött viszonyok közt kiskorúra kerülne a magyar korona, valamint mi nem egyeznénk abba, hogy Magyarországra nézve az uralkodói teendőket oly egyén teljesítse, kit akár az uralkodóház családi törvényei, akár amaz országok magok bízának meg a gyámsággal, úgy ő tőlük sem kívánhatnók, hogy a mi nádorunk intézkedjék rájuk nézve. Ennek természetes következése az lesz, hogy ily esetre régensségről s lehet, hogy az országok különféleségéhez képest több tagú régensségről kell majd gondoskodni, annyival is inkább, mert vannak az uralkodó fejedelem köréhez tartozó oly jogok és köteleességek, melyeket mindkét ország részére külön gyakorolni nem lehet. Akár tartja meg az ország ezentúl is a nádori hivatalt, akár megszünteti majd valamikor, az országgyűlésnek mindenesetre részletes és határozott törvény által kell gondoskodnia arról, hogy a kiskorú királynak gyámságát és azzal együtt az uralkodói teendőket Magyarországra nézve kivigye és minő hatáskörrel.«***

Bizonyos dolog, hogy a haza bölcse ebben a kérdésben is tisztán látott. Azt követelnünk a *pragmatica sanctio* által létrehozott közösség tartama alatt, hogy a kiskorú király gyámja föltétlenül és egyedül csak a magyar nádor, vagy a magyar országgyűlésnek bármily névvel nevezett megbízottja

* U. o.

** Képviselőházi Napló IV.

*** U. o.

legyen, ép úgy nem lehet, amint nem volnánk hajlandók túrni azt, hogy a gyámi tisztet ily esetben egyedül a másik állam megbízottja vigye a mi országunk kormányzása tekintetében is. Egyébiránt is a nádornak egyik jogára sem alkalmazható annyira, mint épen erre, Fraknói* állítása, hogy t. i. a nádori czikkeben a nádornak olyan jogai is vannak felsorolva, a melyeket sem az előtt, sem az óta soha nem gyakorolt. Hiszen a nádornak az a joga, hogy a kiskorú királynak ő legyen a gyámja, mindjárt a nádori czikke megalkotása után előfordult legelső esetben, II. Lajos trónraléptekor sem vétetett alkalmazásba.

Mindazáltal azt gondoljuk, hogy a nádornak ezt a jogát végkép feladni nem volna kívánatos. Az a több tagú régensség, melyre Deák Ferencz gondolt, Magyarország állami individualitása szempontjából oly módon volna szükség esetén legbiztosabban felállítható, ha előre meg volna határozva Magyarország részéről az a személy, a ki a gyámi teendők ellátásában résztvenni hivatott. Hiszen, ha a gyámság szüksége előadja magát a *pragmatica sanctio* által megállapított közösség ideje alatt, a magyar országgyűlésnek, ha t. i. a nádori hatáskör ez a része fenn nem tartatik, ép úgy jogában áll ugyan intézkedni, mint ama kapcsolat megszűnte után. De bizonyos dolog, hogy Magyarország állami önállósága nem domborodik ki annyira, ha bár Magyarországra nézve a magyar országgyűlés külön felhatalmazása alapján ugyanaz bizatik meg a gyámi teendők ellátásával, a ki — ugyancsak az osztrák tartományok külön megbízása folytán — a másik államban is hivatva van azok teljesítésére, mint akkor, ha a magyar államnak külön gyámkormányzója van, a ki aztán a két államot közösen érintő uralkodói teendők ellátásában egyetértőleg jár el az ausztriai gyámkormányzóval. Nyilvánvaló ugyan, hogy a magyar állam részére ilyen külön gyámkormányzó kirendelése esetről-esetre is megtörténhetik, de a nádor eme jogának fentartásában kétségtelen biztosíték van arra, hogy a régensség Magyarország önállóságának kifejezésére tényleg több tagú, s hogy abban Magyarország külön képviselve lesz.

Azonban bármily jelentős legyen e szempontból a gyámi hatáskör fentartása, vesztit fontosságából, arra tekintettel, hogy tényleg csak nagyon ritkán fordul elő kiskorú király trónra

* „Az 1485-iki nádori cikkelyek.” Századok. 1899 júniusi füz.

kerülése. Magáért ezért a ritkán előforduló érdekért föleleveníteni a nádori méltóságot nem mutatkozik szükségesnek.

A gyakoriság szempontjából sokkal nagyobb jelentőséggel bír a közbenjárói tiszt. Akármely államban előfordulhat, hogy félreértések támadnak az uralkodó s a nemzet között s annyival inkább megtörténhetik olyan államban, melynek uralkodója nem is lakik állandóan benn az országban s e szerint nincs módjában minden alkalommal közvetlenül meggyőződni a nemzet valódi szükségleteiről és kívánságairól, és a hol az uralkodó egyszersmind más országnak is fejedelme s e szerint annak a más országnak az esetleg ellentétes érdekei hatása alatt is áll.

Az ily ellentétek és félreértések elsimítása, kiegyenlítése első sorban a felelős kormány feladata. De hisz megelőzőleg már kifejtettük, hogy a nádort az átalakult viszonyok közt nem úgy képzeljük, mint a felelős kormány felett állót, hanem mint annak egy tagját. Nem épen, mint elnökét. Ha a nádornak legkiemelkedőbb teendőjét a király és nemzet közötti egyetértés fentartása képezi, nézetem szerint nem volna kívánatos, hogy annyira exponált helyzetet foglaljon el, minő a miniszterelnökség. Hiszen a miniszterelnök nemcsak a kormányzat legfőbb irányítója, de a kormányt támogató párt természetes vezére is, a ki a parlamenti csatákat intézni hivatva van. A harcz hevében pedig a vezér megfélemedkezhetik arról, hogy ő az egész nemzetet képviseli a felség előtt; az ő exponált vezéri állásánál fogva esetleg csak saját pártja részére igyekszik biztosítani a királyi kegyet. Meg azután a nádor a nemzet kebelében beállt viszálykodások lecsillapítására is hivatva van, a mire a pártvezér-miniszterelnök megint kevésbé alkalmas, mint a kormánynak egy más, nem annyira prononcirozott tagja.

Épen azért a nádor a kabinetben talán olyanforma helyzetet foglalna el legcélszerűbben, mint a felség személye körüli miniszter. Mert jól mondja Beksics,* hogy a felség személye mellé rendelt miniszter hatáskörének van egy hallgatólagos része is, s ez az, hogy állandóan legyen ő felsége személye körül egy magyar tanácsos, a ki őt a magyar ügyek felől informálja. Ez az állandóan a felség környezetében tartózkodó magyar tanácsos az, a ki a nádor nevezetes közbenjárói tisztének teljesítésére leginkább alkalmas.

Ezzel a tervvel szemben megint azt lehetne felvetni, nem volna-e visszásság az, hogy a nádor, az ország legfényesebb

* Dualizmus. 222. lap.

múltú, legelőkelőbb tisztsége csak egyszerű tagja legyen a kabinetnek s mellette más teljesítse a tulajdonképeni vezetést, a kormány valódi irányítását. De láttuk, hogy azok a teendők, a melyek a nádorra, illetve az ő elnökölete alatt álló helytartó-tanácsra vártak a kormányzat tekintetében, immár szét vannak osztva a különböző minisztériumok között. A tekintetben pedig, hogy a belpolitika irányítása nem szükségképen a minisztérium rang szerint legelőkelőbb tagjára vár, ismét Anglia példájára hivatkozunk. Ott is a Lord Chancelor, a legfőbb országos méltóság csak egyszerű tagja a kabinetnek, míg a premierrangban nyolcz társa előzi meg.**

Hanem most már azt lehet mondani, hogy mi itt íveken keresztül foglalkozunk a nádori méltóság életre költésével s végre sem tudunk egyéb javaslatot tenni, minthogy a felség személye körüli miniszter teendői ruháztassanak a nádorra, vagy ha úgy tetszik: a felség személye körüli miniszter neveztesék nádornak. Ez bizony sovány eredmény.

Mégsem egészen így áll a dolog. Kiemeltük, hogy a nádor gyámkormányzói hatáskörét (és helytartóságát az esetben, ha a király fizikai akadály folytán nem gyakorolhatná az uralkodói teendőket) fenn kívánnók tartani. Azonban összeférne-e ez a nádornak a kabinetben elfoglalt helyzetével? Talán igen. Külföldi példát ugyan nem tudnánk rá mutatni. Angliában a király jogilag soha sem lehet kiskorú, a többi államok alkotmánya meg sokkal újabb keletű, semhogy a nádorsághoz hasonló intézménnyel találkoznánk bennök. Ha annak a felség személye körüli miniszternek, nagy nádornak a rendes hatáskörén kívül még ilyen kivételes joga is volna, bizonynyal mindig a legkiválóbb emberek foglalnák el e helyet. Különösen pedig olyankor, a midőn közelfekvőnek látszik a lehetősége annak, hogy kiskorú király kerülhet a trónra, kétségkívül éber figyelemmel örködne az országgyűlés, hogy a legméltóbb foglalja el ezt a nagyjelentőségű állást. Még az utolsó perczen is megvonhatná tőle bizalmát s állíthatna helyére másat. Ha azután a gyámkormányzóságot tényleg átvenné, attól fogva természetesen megszűnnék felelőssége, ha épen személye nem is lenne szükségképp sérthetetlen.

Egyébiránt még akkor is, ha a különben vajmi ritkán előforduló gyámkormányzóságot nem lehetne is fentartani s

** Concha: Újkori alkotmányok. II. 360. lap.

összeegyeztetni a rendszerinti parlamenti felelősséggel, még akkor is több lenne a nádor, mint ma a felség személye körüli miniszter. Tekintélyét bizonynyal nagyban növelné az is, hogy oly nagyfontosságú aktusnál, mint a koronázás, ő képviseli a nemzetet, sőt maga a nádori cím is növelné közbenjárói szerepének a súlyát. Ma a felség személye körüli miniszter elsősorban a címek és rendjelek osztogatójának tekintetik, közbenjárói tiszte szinten feledésbe merül. Ha az a magyar tanácsos, ki állandóan a felség körül van, a nagy fényű nádor címet viseli s ha méltóságához van fűzve a koronázásnál eljárni címek és rendjelek adományozója helyett mindenekfelett a nemzet képviselőjét szokjuk meg benne látni.

Állásának tekintélye a pragmatika szankció és 1867: 12. t.-cz. hatálya alatt ki volna domborítható az által is, hogy első sorban ő tekintetnék a magyar állam képviselőjéül szemben Ausztriával is. Meg van erre az útmutatás az 1848. 3. 13. §-ában, mely szerint a felség személye körüli miniszter mindazon viszonyokba, melyek a hazát az örökös tartományokkal közösen érdeklik, befolyván, azokban az országot felelősség mellett képviseli. Ennek a szakasznak hatályát érinti ugyan az 1867: 12. 27. §-a, mely a valósággal közös ügyek intézésére közös minisztériumot létesít, de teljesen meg nem szünteti. Mert az 1867:12. 8. §-a szerint a birodalom képviseltetése a külföld irányában a közös külügyminiszter teendői közé tartozik ugyan, de mindkét fél minisztériumának egyetértése és beleegyezése feltételül van kikötve. A felség személye körül lévő magyar tanácsos mutatkoznék legalkalmasabbnak, — alkalmasabbnak, mint a külügyminisztériumtól különböző helyen székelő miniszterelnök — arra, hogy a magyar minisztérium álláspontját a külügyek intézésénél állandóan képviselje. *

Azután meg lehetne tán különbséget tenni a hivatal betöltése tekintetében is. A nádort a felség által kijelöltek közül az országgyűlés választotta. (1608. k. e. 3.) A választást — természetesen nem életfogytig választást — fenn lehetne tán tartani parlamenti felelősség mellett is. A többi minisz-

* Az is figyelmet érdemlő szempont, a mire Zsögöd figyelmeztet (Fejezetek kötelmi jogunk köréből II. 320. lap): „A magyar-horvát viszony szempontjából is bizonyára fájlandó, hogy közjogi átalakulásunk a nádort nem volt képes a kormány élén megmenteni. Az, hogy a nádor a bännak, már a zászlósúri rangsorozatból” folyólag is, fölötte áll, mintegy vele született ez anyafölddel. ”

terek felett való elsőbbségét, állásának súlyát kifejezésre lehetne juttatni azzal is, hogy őt nem egyszerűen a felség nevezné ki a többség soraiból, hanem az országgyűlés választaná a felség jelöltjei közül. E mellett megmaradhatna a parlamenti felelősség, hiszen ha elveszítené a többség bizalmát, állásának elhagyására etikailag kényszerítve volna akkor is. Igaz, hogy a parlamentáris felelősséggel tartozó kormány mindegyik tagját rendszerint az államfő nevezi ki mindenütt. De hisz lehetne parlamentáris kormányt egyáltalán is úgy képzelni, hogy annak tagjait ne a király nevezze ki a többségből, hanem az országgyűlés többsége válaszsza — a király és a többség bizalmának megtartásáig terjedő hatálylyal — a király jelöltjeiből. A cél, hogy a kormány tagjai bírják a király és az országgyűlés többségének bizalmát, így is el volna érve. Ha az intézmények megalkotásában mindig csak arra volnánk tekintettel, hogy más államban mit hogyan szabályoznak, soha sem volna lehető a létezőnek ama »helyes adaptálása«.

Hogy végére értem elmélkedésemmek, csak azzal tudom magamat vigasztalni: in magnis et voluisse sat est.

Nagyon is tudatában vagyok annak, hogy felettébb merész feladatra vállalkoztam. A nádori méltóságnak a mai alkotmány keretébe beillesztése olyan kérdés, mely az enyémnél sokkal nagyobb erőt is próbára tenne.

Nagyon tudatában vagyok annak is, hogy eszméim csak homályos tervek, melyeket meg világosítani, földérinteni kell. Amik lehet, hogy egyáltalán nem állhatnak meg, de legjobb esetben is csak alapját képezhetik egy részletesebb kifejtésnek.

Kettőt azonban — azt hiszem — sikerült bebizonyítanom.

Egyrészt azt, hogy a nádor semmi esetre sem lehet olyan vicze-király, a milyennek az 1848-iki alkotmány kontemplálta.

Másrészt azt, hogy a nádori méltóság, ha újból felállítatik, csakis a felelős kormány keretén belől foglalhat helyet.

Hogy aztán ez a hely milyen lenne, arra nézve fejtegetéseim már pusztá tervelgetések.

Bizonyára lesznek sokan, kik azt mondják, hogy — ha csakugyan nem lehet a nádori méltóságot másként, mint a felelős minisztérium egy tagját visszaállítani — jobb hagyni

azt a múlt fényes emlékének, mint áthozni a jelenbe ütötköpött szegény intézményül.

Magam részéről más véleményen vagyok. Még ha a nádori méltóság új alakjában nem lehetne épen semmi más, mint egyedül csak egy tárcza nélküli miniszter — »nádor« név alatt — még akkor is szeretném feleleveníteni.

Ősi intézményeink nagy részéből tabula rasa-t csináltunk már eddig s azon az úton vagyunk, hogy hova-tovább több tabula rasa-nk legyen.

Legalább a neveket tartanók meg.

Ha már nem valljuk a Széchenyi mondását: »Én e hazában minden kifejlődést, a mely nem magyar, lelkem mélyéből gyűlölök«, megfordítottja méltán jelszónk lehet: »Én e hazában minden intézményhez, mely magyar, lelkem mélyéből ragaszkodom.«

Dr. Kun Béla.

SZEMLÉK.

Ráth Zoltán.

1863—1902.

Életfelfogásunkon, a melylyel boldognak tekintjük, sőt talán megbocsájtható irigységgel is nézzük annak a pályáját, a ki az élet zúgó ártjától, örökös nyughatatlanságától távol csendes elvonultságban eszményének, kedves tudományának él, rést ütött egy kegyetlen golyó. Ráth Zoltán, a kassai jogakadémián a nemzetgazdaságtan professzora ez év augusztus 6-án saját kezével vetett véget életének.

A megdöbbenő, a szinte megmagyarázhatatlan hír hallatára igaz gyászszal szívünkben némán tépelődtünk azon, hogy mi dönthette meg a máris nagynevű és még szebb jövőjű tudós nemes lelkének egyensúlyát épen akkor, a mikor aránylag igen fiatalon egész fáradtságos élete legszebb jutalmától, a budapesti extern statisztikai tanszékétől, immár — a mint azt mindnyájan tudtuk — semmi sem választotta el. A kik közelebbről ismerték, a kik fiatalkorától fogva figyelemmel kísérték munkásságát, a kik nap-nap után látták fáradhatatlan szorgalmát, mely a testi erők gyarlóságával nem számolt, azok látták, hogy idegzete romlik, hogy az a nagy küzdelem, a melyet nemes élethivatása teljesítése közben folytatott, megőrli életerejét. Hozzá tartozói, barátai jól tudják, hogy a legtehetségesebb, legszorgalmasabb és nagyon ambíciózus, de egyúttal az átlagnál gyengébb szervezetű emberek közös tragédiája volt osztályrésze a mi oly méltán megsiratott halottunknak is.

Szerette családjá, barátai mély fájdalommal szívökben állanak sírjánál, a melyre igaz veszteség érzetével néz a tudomány is. Az ő szolgálatában veszett el ez a bajnok, a tudományért való küzdelem ez törte meg életerejét már akkor, a mikor még csak készült áldásos élete nagy és hasznos feladataira. Halála nagy veszteség tudományos életünkre. Kontemplatív tehetségét bárhol megbecsülték volna, annál inkább nálunk, ezen a darabka földön, a hol oly nagy szükség van rá,

hogy az igaz tehetséghez fűzött reményeket ne döntse halomra a korai sír.

Ráth Zoltán 1863-ban született Győrött, hol atyja Károly, történetíró és a M. Tud. Akadémia tagja, városi levéltáros volt. Középiskolai tanulmányait szintén Győrött végezte, mindig az elsők között. Tanuló társai közül senki sem teljesítette kötelességét több szorgalommal és odaadással, mint 6, a ki sohasem vett részt a gyermek-és fiatalkor szórakozásaiban.

Már korán foglalkozott bölcsészeti tanulmányokkal. Fiatalságában — a mint ezt meghitt barátja Balogh Jenő egyetemi tanár úr közli velem, a kinek egyébként az életrajz többi adatait is köszönöm — főleg a világegyetem nagy problémái érdekelték. 1880 őszén a bécsi egyetemre iratkozott be, hogy tanulmányozza a csillagászatot, a meteorológiát, a melyekkel később is mindig nagy kedvvel foglalkozott. Kedves tárgya volt a felsőbb matematika is, a melynek okoskodás módja deduktív természetének úgy megfelelt s a melynek később ár- és értéktani dolgozatainál olyan jó hasznát vette.

A bécsi egyetemen töltött három félév után azonban, hogy állandóan özvegy édes anyja mellett maradhasson, a kit rajongásig szeretett, Győrbe tért vissza s a győri jogakadémián, majd később a budapesti egyetemen végezte a jogi tanfolyamot. 1886-ban avattatott a budapesti egyetemen a jog- és államtudományok doktorává. 1888-ban letette az ügyvédi vizsgát is, de az ügyvédkedéshez nem volt kedve. Ekkor kezdett komolyabban közgazdaságtani tanulmányokkal foglalkozni. „A földjádék helye a nemzetgazdaságtan rendszerében” című munkája 1887-ben jelent meg. Ennek alapján képesítettett a budapesti egyetemen a közgazdaságtan magántanárává.

Ugyancsak 1888-ban lépett be a statisztikai hivatalba, a hol egyike volt a legmunkásabb, legtehetségesebb s éppen kitűnő elméleti képzettségénél fogva a nagyobb munkálatoknál, így a statisztikai hivatalnak a múlt évtized első felében megindított nagyobb szabású továbbfejlesztésénél is, a legjobban használható hivatalnokoknak. A gyakorlati irányú statisztikai feladatok mellett elméletileg is foglalkozott a statisztikával. Ez irányú működése 1892-ben megszerezte neki a magántanárságot a statisztikából is.

1888-tól 1895-ig a budapesti egyetem legszorgalmasabb előadóinak sorában foglalt helyet. Magyarányú hivatalos elfoglaltsága mellett mindig tartott előadásokat, a melyeket a hallgatóság a kora reggeli órák daczára szépen látogatott. Ez időbe esik irodalmi munkásságának javarésze is. Akkoriban a Közgazdasági Szemle, illetve akkor Nemzetgazdasági, majd később Közgazdasági és Közigazgatási Szemle, melyet Jekelfalussy szerkesztett a statisztikai hivatal műhelyében „háziilag” készült. Legbecsesebb cikkei Ráth tollából eredtek. Helyszűke miatt e munkákat még címeik szerint sem sorolhatjuk itt mind fel. Csak megemlíjtjük, hogy általános statisztikai tárgyúak vagy a közgazdaságtan

legnehezebb elméleti kérdéseiről szólnak. (Ráth irodalmi munkásságának teljes jegyzékét lásd a Közgazdasági Szemle 1902. szeptemberi számában.)

Széleskörű és nagyértékű irodalmi munkássága jutalmául 1894-ben a budapesti egyetemen ny. rk. tanári címet nyert. Ugyanekkor a M. Tud. Akadémia is levelező tagjává választotta.

1895-ben némi habozás után, abban a reményben, hogy mielőbb visszakerül a budapesti egyetemre, elfoglalta a kassai jogakadémián a nemzetgazdaságtan, pénzügytani és pénzügyi jogi tanszéket. Ez a remény azonban csak most teljesebben valósult meg Láng Lajosnak kereskedelmi miniszterré történt kinevezése folytán. De nem adatott meg neki, hogy munkájának e méltó gyümölcsét elérhesse. 1902. augusztus hó 6-án meghalt Győr melletti nyaralójában Csanakhegyen.

Ráth mint gondolkodó nem a gyakorlati problémák megoldásának embere volt, hanem azon hazánkban fölöttébb ritka egyénekhez tartozott, a kik az elméleti kutatásban látják a tudomány gyönyörűségét. Ő a tudományt saját magáért szerette. Azokkal a kérdésekkel foglalkozott legszívesebben, a melyek tudománya elméletének legnehezebben megoldható problémái. Logikusan gondolkodó elméje, egyenes lelke ezekben az alapvető dolgokban akart mindenekelőtt tisztán látni. Nagyobb elméleti munkát nem hagyott hátra, de néhány érték- és árelméleti dolgozatából, minők a földjára szóló már érintett munkáján és A pénz értékelkedésének némely következményei, 1888, Az érték fogalma és osztályozása, 1888, A közgazdaság elméletének és törvényeinek kérdéséhez, 1890, A tőke közgazd. fogalmáról, 1890. Közgazdaságtan és ethika, 1894. Áralakulás, 1897 című dolgozatain kívül különösen Gaál Jenő tankönyvéről szóló bírálata — igen szépen kidomborodik az osztrák iskola kézzelfogható, írónk gondolatvilágában nem egy helyt szuverén módon uralkodó hatása mellett is az önállóan gondolkodó, igen erős logikával deduktíve okoskodó elméleti nemzetgazda tudományos egyénisége.

Tudományának elméletével, ezen elméletnek is első pillanatra leghálátlanabbnak látszó részével foglalkozott Ráth a legszívesebben a statisztikai kutatás mellett. Elmélkedni szerető tehetségének megfelelt egyéni természete is. Magába zárkózott majdnem rideg természetűnek tűnt fel az előtt, a ki csak futólag ismerte. Mint előadó nem tartozott a jobbak közé. Tompán, minden külső színezet nélkül, sokszor akadozva beszélt. De a ki az írásait olvasta, csakhamar más ítéletet alkotott fölöle. Azok közé tartozott, a kik logikájuk fényes játékát csak a papirosra tudják csillogtatni, a kik nem tudnak szónokolni, a kik nem tudják hatványozottan is érvényre juttatni társalgás, személyes érintkezés közben azt, a mi személyes sajátjuk. Az ilyen tehetség legjobban is érzi magát dolgozóasztala mellett, a hol nagy műveltsége és széles látóköre segítségével hajszálfinomán képes bonczolni a megfigyelt jelenségeket, de nem vágyik az agitálás, a pillanatnyi fordu-

latokból annyira befolyásolt harczer terére. Ráth is tartózkodott attól, hogy írásaival gazdasági életünk napirendjén lévő kérdéseire irányítólag folyjon be. 1891-ben ugyan hozzászólt az akkori törvényjavaslat kapcsán a munkásbiztosítás kérdéséhez hazánkban, de felszólalása inkább akadémikus jellegű volt. Gyakorlati kérdésekkel gazdaságtani dolgozatai közül csak kettő foglalkozik. 1891-ben a földbirtokososztály hitelszükségletéről írt s annak kielégítésére nézve tett javaslatokat. 1900-ban pedig a kartellekről írt egy tanulmányt a kereskedelmi miniszter megbízásából mintegy a tervezett kartelltörvényhozás előmunkálataként. E sorok írójának hivatali állásánál fogva alkalma volt ez utóbbi munkálat közben is Ráthtal nem egyszer érintkezni s miközben a minisztérium útján egybegyűjtött anyagot rendelkezésére adta, alkalma volt meggyőződni arról a hangyaszorgalomról, s arról a hihetetlen lelkiismeretességéről, a melylyel az „elméleti tudós” e nagyon is nehéz gyakorlati kérdés megoldásán fáradozott. Míg e munkán dolgozott, melyben a gyárpar terén világszerte történt legújabb napi eseményeket is figyelemmel kellett kísérnie, hivatala egy kis vidéki város akadémiai katedrájához lánczolta. De hogy ő innen is jól át tudta vizsgálni a gazdasági élet oly bonyolódott szövevényét, annak legjobb bizonyítékát az az általános elismerés szolgáltatja, a mely munkájának nem csak idehaza, de a szigorúbban s magyar emberrel szemben igen keményen ítélő Németország részéről is, osztályrészsül jutott.

Epen ez a munkája bizonyítja, hogy nemcsak az elmélet vesztett el benne egy a tudományért magáért őszintén lelkesedő bűvárt, hanem hogy halálával az a tér is kevesebbet számíthat egy számottevő harcossal, a melyen fejlődő gazdasági életünk rohamosan fel-feltűnő újabb problémái körül folyik a szakadatlan küzdelem.

Mi első sorban az elmélet emberét siratjuk benne. Mint ilyennek a korai sírjára teszszük egyszerű koszorúnkat. *Navratil Ákos.*

Az agrárpolitika, mint tudomány.*

I.

A „Huszedik Század” múlt számában könyvemről kritika jelent meg, melyre pár szóval reflektálnom kell. Soraim nem akarnak szorosán vett válasz lenni, — hisz bírálatra válaszolni nem szokás, — csak az agrárpolitikáról mint tudományról kell néhány szót írnom. Készlet erre különösen a Verus-féle bírálat következő szakasza: „Ha szemlét tartunk a külföld agrárpolitikai tankönyvei felett, meghallgatjuk a nagy agrárpolitikuskok előadásait, azt az összbenyomást nyerjük, hogy egy szép jövőre hivatott, de jelenleg a létnek embrionális állapotában élő tudományal van dolgunk. A tudomány oszlopcarnokaihoz az anyag össze van hordva, talán több is mint kellene, de a kötömegek még

* Polémiáknak általában szívesen adunk helyt, mert az eszmék tisztázására vezetethet. Jelen esetben is készséggel nyitottunk tért a megbírált mű szerzőjének. *Szerk.*

sejteni sem engedik a jövő palotáját. *Mi hiányzik? Egy nagy filozófiai alapeszme, mely falakká formálja a szerte hulló anyagot.*"

Hogy ebben a néhány sorban mennyi az ellenmondás, azt fölösleges kiemelnem; ennek konstatálását az olvasóra bízom.

Tulajdonképen helytelen az agrárpolitikáról, *mint új* tudományról beszélni. A mai, már többé-kevésbé egyöntetű tudományos rendszerbe foglalt agrárpolitikai anyag, évtizedek, sőt részben évszázadok óta tudományos jellegű monographiákban alaposan megvitatott részletkérdések egybefoglalásából alakult. Az agrártörténet, — mely a gazdaságtörténetnek egyik legérdekesebb s legszövevényesebb szakasza, — a birtokpolitika (telepítés, örökösödés stb.), a mezőgazdasági üzeman, a hitelügy, a szövetkezeti ügy, a munkásügy, a vámügy, az áralakulás egyes kérdéseinek nagyarányú és igen alapos feldolgozásával találkozunk a közgazdasági vagy mondjuk speciálisan agrárpolitikai monografikus irodalomban. A ó-korról nem is beszélek, jóllehet a Gracchusok bizonyára jobb és képzetesebb agrárpolitikuskok voltak, mint igen sok modern agrárius; a középkort is mellőzöm. De már *Conring* Hermann (De importandis, 1665) fejteget agrárpolitikai kérdéseket *tudományos alapon*; *Young* és *Anderson* a XVIII. század második felében. *Maitthus* (The high Price of Provisions, 1800; Observations on the Corn Laws, 1814; Nature and Progress of Rent 1815) s még inkább *Ricardo* (Essay on the Influence of a low Price of Corn on the Profits of the Stock, 1815; Protection to Agriculture, 1822), a németeknél *Koppe*, a francziáknál *Dombasle* számos speciális agrárpolitikai kérdést vitatnak meg nagyobb tudományos felkészültséggel és tisztultabb ítélettel, mint sok modern, főképen magyar agrárpolitikus — monografus. S nemcsak monografikus jellegű irodalmi termékekkel találkozunk; tessék átlapozni az angol *Laudon* „An encyclopedia of agriculture” (London, 1825) című munkáját, a mely a monographiákban tárgyalt agrárpolitikai kérdéseket tudományos rendszerbe kísérli összefoglalni.

Szóval tévedés volna az agrárpolitikát úgy megítélni, mint egy a létnek embrionális állapotában élő tudományt.

Mindemellett a modern, tudományos rendszerű, hogy úgy mondjuk *általános* agrárpolitikában van valami új. Ez az „újdonosság” nem a rendszerben, nem is a rendszerbe foglalt kérdésekben — jóllehet e kérdések száma a közgazdasági viszonyok modern alakulása, a világ-gazdaság nagyarányú kifejlődése következtében jelentékenyen megszorodott — nem is az egyes jelenségek felfogásában, megítélésében, nem is az általánosságban keresendő különösen. Ez az „újdonosság” abban áll, hogy a modern agrárpolitika teljesen függetleníti magát a kor gazdaság- és társadalom-politikai áramlatainak befolyásától s ezáltal válik igazán tudományossá; csakis így fejlődhetik ki a tudományos agrárpolitikai irodalom szemben a röpirat-irodalommal. Maga az agrárpolitika mint tudomány, nem új; de az az állás, melyet az agrárizmustól teljesen függetlenül elfoglal, csak a legutóbbi évtizedekben vált szembetűnővé, csakis azóta, a mióta a *modern* agrárizmus kifejlődött. S ezért vélik sokan, hogy az agrárpolitika új tudomány.

Külföldön, főképen Németországban minden többé-kevésbé művelt, értelmes ember tudja, hogy az agrárpolitikát nem lehet és nem szabad az agrárizmussal azonosítani; nálunk a nagy többség úgy vélekedik, hogy a ki agrárpolitikus, az eo ipso agrárius is. A minek az az oka, hogy nálunk se tudományt, se politikát, se semmi egyebet nem tudnak *a személyektől elválasztva* elképzelni; s ezért nem tudnak tárgyilagosan ítélni sem, mert *minden dologban a személyt* keresik és látják.

Ez ellen a minden téren nyilvánuló baj ellen, nálam sokkal erősebbek hiába küzdöttek, küzdenek és fognak küzdeni; nevetséges vállalkozás volna tehát részemről, csekély képességeimet a legyőzhetetlen ellen harcra vinni. Azt azonban nem mulasztatom el, hogy mikor erre alkalom kínálkozik, a szakmámra, az agrárpolitikára vonatkozólag uralkodó fogalomzavart némileg tisztázni igyekezzem. Lehet ugyan, hogy ezt is hiába teszem; chacun a son goût!

A közgazdaságtan a jogi, főképp közigazgatási tudományok körében körülbelül olyan szerepre van hivatva, mint a patholog-anatomia az orvostudományok között: a bajok, a betegségek keletkezésének okait diagnosztizálni. A leglényegesebb különbség közgazdaságtan és patholog-anatomia között abban áll, hogy míg ez utóbbi már csak a holttesten és testben kutatja a kór-okokat, addig a közgazdaságtan nehéz feladatát, az *élő* társadalom testen igyekszik megoldani. De mindkét hatalmas tudományszak megegyezik abban, hogy csak megállapítja a bajt, annak keletkezési okát s az egyes kóros elváltozásokat, magára a gyógyításra azonban nem vállalkozik. Az észleletek alapján ugyan javasolhatja a gyógykezelésnek ilyen vagy amolyan módját; de magához a gyógykezeléshez nem láthat. A patholog-anatomia már csak azért sem, mert hiszen a hulla nem szorul többé gyógykezelésre; a közgazdaságtan pedig azért nem, mert mihelyt a gyógykezeléshez látna, megszűnnék tudományos teoretikus jellege, nem lenne többé közgazdaságtan, hanem gyakorlati közgazdaság. A mint a patholog-anatomia észleleteinek a gyakorlatban a sebész, a belgyógyász stb. látja hasznát, úgy a közgazdasági elmélet megfigyelte bajok orvoslása, a teóriának a gyakorlatba való átvitele, a törvénynek az egyes gyakorlati esetre való alkalmazása a közigazgatás, a mezőgazdaság, az ipar vagy kereskedelem gyakorlati embereinek a feladata. Sőt ezek tovább is fejthetik a közgazdaságtan által megállapított teóriát, annak igazságát, a gyakorlati esetekkel illusztrálva.

A gazdasági élet jelenségei az utolsó évtizedek folyamán, rendkívüli módon szövevényesekké váltak; s a munkamegosztás, mely az emberi tevékenység minden mezején mind hatványozottabb mértékben nyert alkalmazást, a közgazdaságtan eredményes művelésének is elkerülhetetlen feltételévé vált, a szakma al-szakmákra osztódott. S így vált a közgazdasági tudományban önálló szakmává az agrárpolitika.

Sokkal ismeretesebb ez a fejlődési folyamat, semhogy részletesebben kellene vele foglalkoznom. A mire itt fel szeretném hívni a figyelmet, az csupán ama sajátságos sors, mely a közgazdaságban ágakra szakadásakor az agrárpolitikát érte.

Mikor Roscher megírta a „Nationaloekonomik des Ackerbaus” című munkáját — a legújabb kor első, rendszeres agrárpolitikai kézikönyvét — még senki sem tulajdonított az agrárpolitikai kérdések illetően való különválasztásának nagyobb jelentőséget. Ugy vélekedtek a szakemberek, hogy ez a közgazdaságtan rengeteg anyagának czélszerű megosztása, csak egyik szakasza ennek a nagy tudománynak, melynek többi részeit Roscher a „Nationaloekonomik des Handels und des Gewerbefleisses”, „System der Finanz Wissenschaft” és „System der Armenpflege und Armenpolitik” című munkáiban igyekezett tudományosan feldolgozni. Hogy ez Roschernek mennyire sikerült, annak elbírálása e helyütt nem képezheti feladatunkat; tény azonban, hogy ő volt az első, a ki a közgazdaságtani tudományos tevékenység terén a munkamegosztás e czélszerű eszméjét először felvetette. S a tudomány emberei igen helyesen nem láttak egyebet e felosztásban a tudományos munkálkodás czélszerűsítésénél.

Abban az időben az agrárizmus még zsenge ifjúkorát élte; senki sem sejtette, hogy rövid néhány év múlva, milyen hatalmas gazdasági, politikai s társadalmi áramlattá fogja magát kinőni. Így tehát nem is igen tartották érdemesnek vele foglalkozni s még kevésbé gondoltak arra, a közgazdaságtannak Roscher által való alszakokra osztását a gazdasági és társadalmi particularismussal összeköttetésbe hozni.

Az agrárizmus azonban csakhamar hatalmas arányokat öltött, még pedig először Németországban, abban az országban, a hol a közgazdasági teória tudományos művelése az utolsó évtizedek folyamán legáltalánosabbnak s legalaposabbnak volt mondható. Természetes, hogy a német közgazdászok élénk érdeklődéssel kísérték az agrárius mozgalom fejlődését s hogy számos röpiratban — hangsúlyozzuk: *röpiratban* — foglalkoztak a legújabb kor ez érdekes jelenségével.

Ezeknek a röpiratoknak az agrárpolitika, mint tudomány nem vehette sok hasznát; hiányzott belőlük minden tudományos kutatás előfeltétele: a tárgyilagosság, a pártonkívüliség. Szükségesnek mutatkozott tehát teljesen, tárgyilagosan bírálat alá venni a gazdasági és társadalmi jelenségeket, melyek az agrárizmus hatásaként jelentkeztek A Roscher-féle „Nationaloekonomie des Ackerbaus” több tekintetben már nem volt elég modern, szükség lett volna egy új, általános az összes agrárpolitikai kérdéseket felölelő kézikönyvre, mely nem a specziális, honi viszonyokkal foglalkozik, hanem mely azon elveket igyekszik rendszerbe foglalni, melyeknek alapján *bármely állam*, agrárpolitikája kell, hogy felépüljön. Szóval tudományos, általános agrárpolitikára volt szükség s nem röpiratra vagy monográfiára; egy olyan munkára, mely tisztán tudományos érveivel meggondolatlanságoktól visszatarthatja a röpiratíró s hathatós segítségére lehet a monografusnak.

A viszonyok ilyen alakulása hozta létre *Buchenberger* „Agrarwesen und Agrarpolitik” című munkáját és kevéssel később Goltz és Brentano munkáit. Hogy ezek közül melyik tartalmazza a leghelyesebb agrárpolitikai általános elveket, a felett igen sokat vitatkoztak, főképp Németországban, s fognak vitatkozni a jövőben is. Az én egyéni nézetem ai, hogy Brentano, a széles látkörű, lángelméjű tudós jutott legközelebb a helyes megoldáshoz, vagy mondjuk: az általa megjelölt irány az, melyet előbb-utóbb tudomány és gyakorlat emberei tulnyomólag követni fognak, ha talán Brentano-t helylyel-közzel el is ragadja a temperamentuma, a tudományos tárgyilagosság rovására, de azért, mert Brentano tanítványa vagyok s annak is vallom magamat, nem mondanám azt, hogy Buchenbergert és Goltzot kevesebbre tartják Németországban, mint sokan minálunk, sem azt, hogy Wagner és Schmoller filiszterek; nem mondanám ezt még akkor sem, ha tényleg gondolnám is, annál kevésbé közölném nyomtatásban; mainap minden tudományos iránynak számos követője van s ezek kölcsönösen becsülik egymást, ha tudományos meggyőződésük homlokegyenest ellenkező is.

Az agrárpolitika egész, rengeteg anyagát, kiterjedve minden egyes kérdésnél a részletekre is, rendszerbe foglalni s egy olyan terjedelmű könyvben közzétenni, mely nem túlságosan voluminózus voltánál fogva számíthat arra, hogy el is olvassák — főképp *magyar* viszonyokra czélelőzök — a jelen időben még lehetetlen. Csak a legfőbb általános elvekre lehet és szabad egy ilyen munkában szorítkozni — főképp nálunk — nehogy a kezdődő zürzavar nagyobb arányokat öltjön. Másként áll már a dolog akkor, ha valaki egy „Magyar Agrárpolitika” megírására vállalkoznék; egy ilyen munkában igenis, ki kellene ter-

jeszkedni a részletkérdésekre, sőt a fősúlyt azokra kellene helyezni, mert hiszen egy ilyen munka nem volna egyébnek tekinthető egy nagyobb méretű monográfiánál. Ezt az elnevezést persze csak akkor érdemelné meg, ha teljesen tárgyilagos tudna maradni, mert ha nem, úgy röpirattá alacsonyodik le s igen érdekes olvasmány lehet, melynek azonban a komoly, tudományos becsé igen kevés; nemzetközi jelentősége — már a mennyiben magyar nyelven írt munkának egyáltalán nemzetközi jelentősége lehet — épenséggel semmi. Talán Verus úr, ha sikerülne neki megtalálni egy, eddig még a miszticizmus homályába burkolt „nagy filozófiai alapeszmét” meg fogja írni a nemzetközi jelentőségű magyar agrárpolitikát, En leszek az első, a ki szerencsekívánataimmal fel fogom keresni.

Nem tudom, sikerült-e itt e néhány sorban kifejtjenem azt, a mit akartam: hogy t. i. az agrárpolitika nem új tudomány, de minthogy sokan összeköttetésbe akarták hozni a modern agrarizmussal, ezáltal némileg új színezetet nyert s olybá tűnt fel, mintegy egészen új. Ifjú, kiforratlan tudomány. A mennyiben ez most hely és időszüke miatt nem sikerült, kísérletet fogok tenni a jövőben nagyobb alapossággal és terjedelemben a kérdés megvilágítására; s bőven meg leszek jutalmazva, ha bár kevesek részéről is, tárgyilagos megítélésben lesz részem.

Árkövy Richárd.

II.

Árkövy úrnak fenti cikkét a szerkesztő úr szívessege folytán kefelevonatban kézhez kapván, arra válaszomat a következőkben adom:

Bírálatomban fölállított s a cikkíró által idézett tételemet, a mely szerint a jelenben agrárpolitika, mint önálló tudomány nem létezik, most is fentartom. Cikkíró ugyan azt imputálja nekem, hogy én csak a tudomány új voltát állítom, én azonban ennél sokkal tovább mentem, tudniillik elhatároltam magamat azon radikális fölfogástól, hogy agrárpolitika, mint tudomány, már most létezik, s azon igazán megfontolásra méltó konzervatív fölfogástól, hogy az agrárpolitika, mint önálló tudomány a jövőben sem fejlődhetik ki, hanem megmarad a közgazdaságtan egyik, bár igen fontos részének. A cikkíró argumentumait, a mikkel az agrárpolitika öspróbáját akarja bizonyítani, mégis olybá veszem, mintha tétellem ellen direkt volnának irányítva, De így sem mond velük semmit, azok egyszerű bibliográfiai ismertetések maradnak, a minőkkel minden agrárpolitikai tankönyv bőségesen szolgál. Az ilyen felsorolás teljesen meddő dolog, hiszen hogy néhány közelfekvő példát hozzak fel, Platon is írt szociológiai vonatkozású dolgokat s mégis merészség volna az ő fejtegetéseit szociológiának minősíteni. A merkantilisták, fiziokraták is tárgyaltak nemzetgazdasági vonatkozású dolgokat, nem ritkán igen alaposan, de azért a nemzetgazdaság a tudományok között csupán A. Smith óta foglal helyet, míg addig csak alárendelt jelentőségű része volt az egységes államtudománynak; önálló szakmaként művelték ugyan, de nem mint önálló tudományt, preczizebben kifejezve: tudományt. Agrárpolitikai kérdéseket fejtegetni, e fejtegetéseket tudományos alapon összefoglalni és az agrárpolitikát, mint tudományt művelni, két különböző dolog. A szerző által az agrárpolitika új sajátossága gyanánt megjelölt pártatlanság még nem teszi önálló tudománynyá az agrárpolitikát. Az csak akkor emancipálhatja magát a közgazdaságtan kötelékei alól s lehet monográfiából tudománynyá (hogy a cikkíró szavaival éljek), ha vagy attól egészen véve különálló filozófiai világnézetre helyezkedik, vagy

egészen különköri tárgy- és jelenség-csoportot von vizsgálat alá, s a közgazdaságtan filozófiai felfogását erre alkalmazza. A. Smith rendszerét az teszi önálló tudományyá s választja ki az államtudományok közös törzséből, hogy a liberális filozófiát a gazdasági élet összes jelenségeire alkalmazta s az idevonatkozó elveket ezen alapon szedte rendszerbe. Ő tulajdonképpen nem alkotott újat, hanem egy már átvizsgált téren egy már kipróbált, de eddig ott még egész teljében nem érvényesített filozófiát alkalmazott. S az eredmény egy új tudomány, a nemzetgazdaságtan lett. Az agrárpolitikát tárgyára nézve nem lehet önállósítani, mert akárhogy iparkodunk is mesterségesen a földre vonatkozó társadalmi és gazdasági jelenségeket a közgazdaságtan keretéből kivonni, azok természetüknél fogva mindig kénytelenek lesznek az általános nemzetgazdaságtan körébe visszafutni. A tárgyban való önállósítás lehetetlensége utal bennünket arra, hogy a felfogásban keressük az önállósítás útját, mert e nélkül az agrárpolitika megmarad a közgazdaságtan egyik részének, nevezzük bár legeslegáltalánosabb agrárpolitikának is. Sokan, közöttük igen jeles nemzetgazdák, abban látják egy új tudomány keletkezését, ha valaki öntudatosan kiszakítva műveli valamely tudományág egy részét. A tudomány keletkezését ily szubjektív motívumokra visszavezetni képtelenség. Sajátos felfogás, sajátos alapeszme, vagy sajátos tárgy képezheti csak egy önálló tudomány alapját. És ezt hiába keressük az eddig megjelent agrárpolitikákban, azok nem válnak ki a közgazdaságtan köréből önálló tudományként sem tárgyra, sem felfogásra, legföljebb részletesebbek, alaposabbak — „külön szakmát” képeznek. Brentano ugyan dicséretes kísérletet tett az agrárpolitikának önállósítására, vagyis, mint tudománynak megalapítására, munkájában sok érdekeset és újat is mond, de agrárpolitikai felfogást, világnézetet hasztalan keresünk benne. Von der Goltz, Buchenberger, Sering, Wagner még annyira sem jutottak el, mint ő; megmaradtak az alkalmazott közgazdaságtan nívóján, bár a dolog természeténél fogva sokkal részletesebbek és alaposabbak, mint az általános közgazdasággal foglalkozók.

Az én felfogásom szerint az agrárpolitikát csakis az úgynevezett „nemzeti” felfogás különböztetheti meg az alkalmazott közgazdaságtan többi részétől. Míg az ipar és a kereskedelmi politikában a sablonok, az általánosítás törvényszerűség, addig az agrárpolitika, a földnek specziális természeténél fogva csakis nemzeti alapon művelhető. A cikkíró ugyan ezt a felfogást lemonografiázza, de a ki Marx tanainak Achilles sarkát: az agrárkérdés sablonizálásában gyökerező inkonzekvenziákat s az ebből támadt revizionista mozgalmakat alaposan ismeri, az apriori megjósolhatja a Brentano-féle, ipari mintára készült általános agrárpolitika tantételeinek jövőndő sorsát is. Ezzel azonban még nem azt mondtam, hogy az agrárpolitika nemzeti alapokra való helyezése volna az agrárpolitikai felfogásnak egyedüli motívuma. Kétségtelenül ez is egyik; a másakra pedig reábukkanhat a cikkíró, ha nem csupán az agrárpolitikai írók műveit lapozgatja, — mert régi, de örök igazság, hogy a hol nincs, ott ne keress — hanem kissé mélyebben szánt a tudományok barázdáiban. Olvassa csak figyelmesen Wolf Gyula, Oppenheimer Ferencz, Kautsky, Dávid és Herz stb. munkáit, ott van elrejtve az a még ma homályos sejtelmek miszticizmusába burkolt agrárpolitikai világfelfogás, a melyet ha a cikkíró gondolkodásának intenzitásával törvénynyé sűrít, örök hálára kötelezi a tudományt.

Ezzel befejezném a vitát, a mely mindenestre csak félreértésen alapulhatott, ha cikkíró burkoltan azt a célzást nem tenné, hogy kritikámnak alapja a személyeskedés, az agráriusokkal való össze-

tévesztés volt. Legyen meggyőződve arról, hogy Magyarországon nem csak ő az egyedüli, a ki az agrárpolitikát tudományosan műveli. Vagyunk többen is, a kik ugyan ép oly kevés szerencsével, de több tudományos szerénységgel dolgozatunk; az igazságos kritikát mindig köszönettel vesszük s bírálóinkat sem tudatlansággal, sem személyeskedéssel nem vádoljuk, azért, mert az igazságot megmondják. Legyen a felől is nyugodt, hogy az agrárizmus és az agrárpolitika közötti különbség ismerete nem egyedül Németország monopóliuma. Ismerem továbbá igen jól Brentanó-nak ultraliberális agrárfelfogását, s így tudom azt, hogy *Ruhland és Wagner nagy ellenfelének tanítványa agrárius nem lehet, a mi könyvének eredeti, csillagok által nem enyhített szövegéből világosan kiűnik*. Ennélfogva kérem a cikkírótól legyen meggyőződve arról, hogy kritikámat minden szubjektív motívumtól menten, sine ira et studio írtam és tételezzem föl bennem is annyi jóindulatot és tudományos objektivitást, a mennyit én neki előlegeztem. *Verus.*

Egyházjog.

»Egyházjog. A magyarországi egyházak alkotmánya és közigazgatása. Írta: Kosutány Ignác.« I. kötet, I. fele (Kolozsvárt, 1901) és az első kötet II. fele (ugyanott 1902) 301 oldal.

A kolozsvári tudomány egyetem egyházjogi tanszékének pár év előtti megüresedésekor, a jog és államtudományi kar azt a dicséretreméltó újítást hozta javaslatba, hogy a tanszék nem mint „egyházjog”-i, hanem mint első sorban a magyarországi törvényesen bevett összes egyházak alkotmányának s szervezetének ismertetésére hivatott egyházjogi katedra legyen a pályázat céljából kihirdetve. A propositió illetékes helyen elfogadtatván, megfelelően történt dr. Kosutány Ignácznak kinevezése is; s ma a kolozsvári katedra az egyetlen az országban, a melyről az arra kiválóan hivatott professzor különböző egyházaink alkotmányát s jogi életét az ifjúságnak praelegalja. — Üdvös ez az újítás, mert míg egyfelől egyáltalában nem jelenti a jogtörténelmi kiképzés teljességére oly annyira fontos és anyajog jellegű kath. kanonjognak háttérbeszorítását, másfelől méltó helyen juttat például a protestáns egyházak szabad szellemű alkotmányi intézményeinek tüzetes ismertetésére, a minek nemcsak az állami és önkormányzati közigazgatás terén működni hivatott jogászvilágra van nagy fontossága, hanem — a teokratikus és abszolutisztikus elvek félretételével a szabad parlamentarizmus rendszerében szervezkedett modern államiság korában: az egyetemes politikai kiképzésre is.

A mondottak szolgáljanak háttéréül annak, mikor *Kosutány* könyvét pár szóban bemutatjuk.

A kezünk között lévő I. kötet, mint czíme is mutatja, a magyarországi egyházak alkotmányának és közigazgatásának van szentelve. S mert úgy véljük, hogy *Kosutány* könyvének eredeti rendszere ép e kötetben bírja a „sedes materiae”-t: kellő kiemelhetése és méltatása szempontjából rá kell mutatnunk az egyházjog magyar nyelvű irodalmának eddigi nagyfokú egyoldalúságára. Ha nem is sok, de több jó könyv forog ugyan közkézen, melyek a kath. egyház jogát, avagy például a magyar kálvinisták alkotmányi szervezetét, egyházi jogéletét stb. részletesen, a legfőbb intézménytől le jelentéktelen apróságokig fölfejtik, tanítják és magyarázzák. S mégis egyoldalú ez az irodalom. Szent István alkotta nemzeti egyházunk, az apostoli királyság, a magyar nemzeti zsinat, a primáság, megannyi sarkköve a magyar kath. egyháznak, s van-e könyv, mely e nemzeties intézményeket az egyetemes

egyházjog tárgyalásánál jelentőségükhöz képest kidomborította volna? Nincs. Pedig a 900 évvel ezelőtt katolikussá lett magyar nemzet nem olvadt bele teljesen és feltétlenül a katholicizmus világtengerébe. Am ez egyoldalúság nem egyedül itten jut megnyilvánulásra. Hazánkban 8 bevett egyház él, külön és végokaiban mégis közös alapokon nyugvó egyházi testületekben. Ezek az egyházak állami életünknek szerves és az állammal együttműködő tagozatai, mert Magyarországon az egyház az államtól mereven elválasztva nincs. Az egyházak közt a viszonyosság és egyenlőség teljes. Intézményeik az idők rendén egyetlen közös törzsnek oldalhajtsaiképp váltak le önálló szervezetekké alakulva; s jóllehet gazdag tárházát nyújtják az egyház alkotmány és közigazgatás legelőtőbb rendszereinek; nincs irodalmunkban könyv, mely az anyagot így felhasználva az összehasonlítás hálás módszerével tárgyalná valamennyi bevett egyházunk jogát, a mint ez már csak a viszonyosság és jogegyenlőség elvéből is következne.

Kosutány könyvének legnagyobb érdeme, hogy „Egyházjog”-ának megírásánál ezt az összefoglaló rendszert választotta. Az összes bevett magyar egyházak jogát a bennük nyilvánuló eszmei közösségből kiindulva veszi vizsgálat alá, keresi a mindegyiknél közös, legmélyebb alapokat, s csak ezek felfejtése után tér át a sajátos intézmények taglalására. Igyekszik megállapítani a különböző egyházjogok kölcsönös vonatkozásait, hogy kimutathassa azokat a ható okokat, melyek a közös alap mellett a különös alakok fejlődésére vezettek. — Könyve elsősorban tankönyvnek készült, s mégis egyházjogunk mai irodalmának bár még oly nagyszabású és terjedelmes termékei sem képesek az olvasó előtt annyira széles látókört nyitni meg, mint *Kosutány* könyve. Ez elméleti érték mellett, talán még fokozottabb a gyakorlati, mert oly jogterületeket tár fel s teszen könnyen hozzáférhetőkké, melyek eddig legalább is a tanári katedrákon teljesen elvoltak hanyagolva.

Minden új irányt örömmel üdvözlünk a tudományban, és érdekel várjuk, hogy az újonnan tört ösvényen lesz-e nagy forgalom? Ohajtjuk, hogy legyen, s hogy *Kosutány* könyve iskolát alapítson az egyházjog irodalmi művelése terén; ez lesz művének legméltóbb elismerése.

—t.

Szociológiai kongresszus.

A palermói *Laboratorio Sociologico* 1902 október 9—12. napjain *Congresso sociologico siciliano* néven kongresszust rendez. A rendező bizottság felkéri a magyar szociológusokat, hogy a kongresszuson részt vegyenek vagy tudományos dolgozataikat küldjék be (francia vagy olasz nyelven) a kongresszusnak.

A személyes részvétel vagy a közleményküldés bejelentése a *Társadalomtudományi Társaság* elnökségénél, dr. *Mandello Gyula* pozsonyi kir. jogakadémiai tanárnál vagy a kongresszus titkáránál (Prof. *Cosentini Palermo, Palazzo Monteleone*) történhetik.

KORTÖRTÉNETI SZEMLE.

Szeptember hónap első három napján Horvátország fővárosa, Zágráb, véres zavargásoknak volt színhelye. A *horvátok és a szerbek* kaptak ismét egyszer hajba, ki tudná megmondani, hogy hányadszor! Ránk nézve, kik távolabb állunk ama eszmekörtől, melyben a hivatalos és nem hivatalos horvát politika mozog, alig létezhetik megfoghatatlanabb valami azon ellentéteknél, melyek szerbek és horvátok közt fennállanak. Hisz ez a két nép egy és ugyanazon törzsnek két, egymással a lehető legközelebbi rokonságban álló sarja. Nyelvük egy és ugyanaz, kultúrájuk teljesen azonos. Semmi akadályja sincs annak, hogy a szerb költők művei a horvát népnél közkinccsé ne váljanak, és viszont. Az a kis különbség, hogy a horvátok a latin, a szerbek pedig a cyrill betűket használják, alig adhatja magyarázatát annak a vak gyűlöletnek, mely horvátok és szerbek közt fennáll és a mely ösztönszerűleg, többé-kevésbé öntudatosan, megvan a két nemzet intelligens elemeiben is. Sőt nem magyarázhatja meg ez ellentéteket a vallási különbség sem, mely a római katolikus horvátok és a görögkeleti szerbek között fennáll, bár figyelembe kell vennünk, hogy Horvátország közel fekszik a Balkán-félszigethez, melyen a nemzeti és felekezeti különbségek oly sajátságosán fonódnak össze. Az ellentétek okait másban kell keresnünk, a két nemzet politikai aspirációiban.

Tudvalevő dolog, hogy az összes délszláv nemzetek egy új délszláv királyság felállításáról álmodoznak, melynek a „három-egy királyság”, — Horvát-Szlavon-Dalmátország, — képezné hátgerinczét. Ez a királyság, — így álmodoznak Horvátországban, — magába foglalná a horvátokat, a szerbeket, a szlovéneket, a bosnyákokat, a montenegróiakat s i. t. A vezető szerepet természetesen a horvátok vinnék. Hasonló aspirációik vannak a szerbeknek is, azzal a csekély különbséggel, hogy ők viszont nagyon természetesen maguknak akarják biztosítani a vezető tényező szerepét. Egyik sem hagyja jussát, mely remélhetőleg még soká csak az álmok országában fog létezni, s mi természetesebb, mint hogy a medve bőrén hajbakapnak. A szerbek

befolyásának növekedése lázba hozza a horvátokat, a horvátok hátrányára elért sikerek a szerbeknek szoktak fejükbe szállni. S mivel az emberek ott még szívből tudnak gyűlölni, hát gyűlölik egymást. Ez a versengés a túlsúlyért a leendő nagy délszláv birodalomban képezi alapját a horvát-szerb versengésnek.

Hozzájárulnak azonban egyéb okok is. Az egyik — innen legalább úgy látszik — gazdasági természetű. A görög elemekkel összevegyült szerb nemzetiség sokkal élelmesebb, mint a horvát, melynek harcias jelleme sokban hasonlít a magyar népjellemhez. Ennélfogva a gazdasági életben a szerbek bírnak fölényrel a horvátok felett. Az utóbbiak ezt irigykedve nézik s így magyarázható meg, hogy a legutóbbi zavargások alkalmával a tömeg dühe főleg a szerb kereskedők üzletei ellen fordult, melyeket a szó szoros értelmében kifosztottak. Az ellentétek megítélésénél számba kell továbbá venni azt is, hogy a jelenlegi bának, Khuen-Héderváry grófnak, tizenkilencz éves kormánya alatt a szerbeket tényleg elkényeztették, és minél inkább kényeztették őket, annál inkább növekedett a horvátok elégtelensége is. Az előbbi bánok határozottan szerb-ellenes politikát folytattak, Khuen-Héderváry gróf azonban ép a szerbek segélyével alakította meg azt a biztos többséget, melyre évtizedek óta támaszkodik. Ez a politika hasznosnak bizonyult reá nézve benn a tartomány gyűlésben, de hát semmiféle politikát nem lehet tartósan a nép kívánságai ellenére keresztülvinni, *s uti figura docet* a nép a legművésziesebben vezetett választások mellett is talál módot arra, hogy akarát kinyilvánítsa. Ha nem engedik meg, hogy leszavazza valóságos vagy képzelt ellenfeleit, hát beüti ablakaikat.

Magyarország ezen zavargásokkal szemben meglehetősen a *tertius gaudens* szerepét játszhatja, A míg a horvátok és szerbek egymást ütik agyba-főbe, addig mi nyugodtan alhatunk. A „délszláv szolidaritásra” azonban az ilyen események mindenesetre különös világot vetnek.

A szorosan vett Magyarországon *agráriusok* és *merkantilisták* közt játszódott le újból egy kis csetepaté. Nem is egy, hanem három. Az első még a nyáron, a mikor az agráriusok lapja hevesen nekironított a kormánynak, mert az agráriusok dolgában állítólag nagy engedményeket tett az osztrákoknak. A támadás oly erős volt, hogy a kormány különben jó idegzetű félhivatalosa is kifogyott türelméből és egy kissé rendre utasította rakoncátlan laptársát. Ez aztán bűnbánóan engedelmet is kért. Pár héttel később azonban, a szeptember elején Pozsonyban tartott gazdakongresszuson az agráriusok ugyanilyen hangon beszéltek. Vezérek maguk meglehetősen burkolatlan formában azon aggodalmuknak adtak kifejezést, hogy az új kiegyezés nem lesz egészen ínyükre, erre az esetre pedig félig-meddig leplezetten a pártból való kilépéssel fenyegetőztek. Harmadszor végre a soproni kereskedelmi kongresszus adott alkalmat egy kis összekülönbözésre kormány és agráriusok közt. Az agráriusok tudvalevőleg azt az elvet

vallják, hogy a fogyasztási szövetkezetekkel a kereskedelemnek egy részét ki lehet és ki kell szorítani. Ellenük irányzott élt láttak tehát Wickenburg gróf kereskedelemügyi államtitkár azon a soproni kongresszuson elhangzott közhelyszerű nyilatkozatában, hogy a kereskedelem mindig szükséges és pótolhatlan fog maradni. Az agrár lap ünnepélyesen felszólította a kormányt, hogy tagadja meg a szolidaritást államtitkárának ezen nyilatkozataival, a kormány azonban nemcsak hogy nem tette meg neki ezt a szívességet, hanem ellenkezőleg kijelentette félhivatalosában, hogy Wickenburg gróf egészen a kormány szája-íze szerint beszélt. Ha ezeket a folytonos epés súrlódásokat látjuk és figyelemmel kísérjük mellette azt a szelíd, barátságos polémiát, melyet az agráriusok és klerikálisok szoktak lapjaikban egymás ellen használni, hogy megállapítsak a gazdasági programmaikat elválasztó árnyalati különbségeket, akkor sejtelmet kapunk arról, hogy itt tulajdonképpen egy új pártalakulás körvonalai rajzolódnak le. Ha ez be fog következni, pártviszonyaink mindenesetre őszintébbekké fognak válni.

A külföldön jelentősebb esemény az elmúlt hónap folyamán nem játszódott le. gg.

Budapest, szeptember 26.

HELYREIGAZÍTÁS.

Utolsó számunkban dr. Frank Miksa tollából „Hoensbroech gróf harcza az ultrámontanizmus ellen” cím alatt cikket hoztunk, melybe több értelemzavaró sajtóhiba csúszott be. Kötelességünknek tartjuk a legfontosabbakat kiigazítani.

	oldal alulról 16.	sor Eosban	helyett olv. korban
		20.	In mensa immensa
194.	17.	Arnared	Arnaud
194.	16.	Narbonai	Narbonne-i
194.	8.	közirattal	körirattal
194.	13.	hírekbe	színekbe
197.	21.	s köv. oldalakon Signori Szt. Alfonso helyett	olvasandó: Liguori Szt.
199.	oldal felülről 17.	sor, hatalma helyett olvasandó: tartalma.	